

МАТЕРІАЛИ ДО ЛЕКЦІЙ ЗА ТЕМАМИ

1. Суспільство, що трансформується, як соціокультурний простір для актуалізації ризикогенних практик молоді.
2. Молодіжні девіації: основні форми, причини та фактори поширення.
3. Молодь як суб'єкт політики: аналіз політичних орієнтацій молоді і факторів, що їх обумовлюють.
4. Молодь в умовах глобалізації. Антиглобалістський молодіжний рух.
5. Молодіжні девіації: основні форми, причини та фактори поширення.
6. Повсякденність молодіжного буття в контексті дозвіллевої діяльності сучасного українського юнацтва.

Матеріали до лекції за темою “Суспільство, що трансформується, як соціокультурний простір для актуалізації ризикогенних практик молоді”

У рамках лекції досліджуються основні проблеми молоді в умовах соціальної невизначеності, її роль у відтворенні ризику в сучасному суспільстві. На основі даних соціологічних досліджень проводиться аналіз основних тенденцій зміни соціального статусу молоді в умовах ризику, нових підстав її соціальної стратифікації, форм її соціальних конфліктів, факторів локалізації й глобалізації ризику.

Питання, що розглядаються

1. Поняття ризику і соціальної невизначеності. Ризик об'єктивний і суб'єктивний, діяльнісний і навколишній. Теоретико-методологічні підходи до вивчення ризику.
2. Концепція суспільства ризику.
3. Типології адаптації до ризику (за А. Вилдавським, К. Дрейком; Е. Гідденсом).
4. Ризик у структурі соціальних властивостей особистості. Інноваційний ризик як фактор розвитку сучасної молоді. Моделі адаптації молоді до ризику за типологією Зубок Ю.О.
5. Молодь в умовах ризику. Роль і функції об'єктивної й суб'єктивної складових фактора ризику в механізмі соціального розвитку молоді.
6. Негативні прояви ризику в молодіжному середовищі: тенденції ескалації й шляхи локалізації.

1. Ризик – це категорія, що відбиває, по-перше, характеристику умов життєдіяльності соціальних суб'єктів у стані переходу від ситуації невизначеності до ситуації визначеності (або навпаки); по-друге, саму діяльність у даних умовах, коли з'являється обґрунтована можливість вибору при оцінці ймовірності досягнення очікуваного результату, невдачі або відхилення від мети з урахуванням діючих морально-етичних норм. Це обумовлює необхідність виділення ризику **об'єктивного** (навколишнього; ризику як умови) і **суб'єктивного** (діяльнісного).

Невідповідність зовнішніх і внутрішніх умов існування соціального об'єкту є проявом **невизначеності соціальних умов**. Це відбувається, коли умови соціального середовища продовжують залишатися необхідними, але при цьому входять у суперечність із внутрішніми умовами, що не є достатніми. І навпаки, коли внутрішні умови, що є необхідними стосовно зовнішніх умов, не визнані достатніми. Прикладом може служити

реалізація молоддю своєї інноваційної функції. Перешкодою для розкриття молодими людьми власного інноваційного потенціалу можуть бути як неготовність із боку суспільства, так і нездатність самої молоді до соціального новаторства.

Теоретико-методологічні підходи до вивчення ризику. У джерел сучасної ризикології стояли У. Бек, Е. Гідденс, М. Дуглас, С. Лаш, Н. Луман. У їхніх працях міститься теоретична розробка ризику, розглянутий його міждисциплінарний характер, обґрунтовані найважливіші напрямки його вивчення. Так, М. Дуглас вважає, що ризик пов'язаний з рухом до глобального суспільства, що супроводжується відчуженням від захисту локальних співтовариств. У. Бек пише, що сучасний світ фундаментально розділений не диференціацією доступу до благ і ресурсів, а за допомогою розподілу ризиків. Для сучасності, на його думку, характерні ризики двох рівнів: глобального зовнішнього середовища й повсякденного приватного життя. Ризик пов'язаний з індивідуалізацією, що стимулюється руйнуванням інституту родини, високим рівнем стандартизації життя в результаті проникнення ринкових відносин в усі сфери, а, крім того, зростаючою залежністю від характеру доступу до ринків праці, освіти й охорони здоров'я. Відносини індивіда з ризиками мінливі, людина все меншою мірою здатна утримувати контроль над тими ризиками, у які вона включена, наприклад, у сфері зайнятості. Всі ці фактори сучасності стимулюють розвиток індивідуалізації як індивідуальної стратегії подолання ризиків.

Невизначеність нової реальності, нестабільність соціальних процесів, проникнення ризику в усі сфери життєдіяльності суспільств визначили також появу таких нових галузей соціологічного знання, як «соціологія нестабільності» і «соціологія ризику». Теоретичне обґрунтування соціального ризику, як предмета цих дисциплін представлено в роботах А.П. Альгіна, Е.М. Бабосова, А.В. Мозкової, С.М. Нікітіна, Н.Л. Смакотіної, К.А. Феофанова, О.Н. Яницького. Дослідження ризикологічних проблем у сучасній вітчизняній соціології здійснюється переважно по наступних напрямках: соціально-економічні ризики (І.Я. Богданов, Б.Н. Порфір'єв), технологічні й екологічні ризики (А.А. Кузьміна, А.І. Муравих, Л.А. Федоров), проблеми соціальної невизначеності й нестабільності (А.Д. Урсул, А.М. Бекарев), проблеми соціальної безпеки (В.Н. Кузнецов, Р.Г. Яновський), інформаційні ризики (Т.П. Вороніна, Е.Ю. Мітрохіна, І.Б. Новик), ризики в освіті (Е.С. Баразгова, О.В. Козловська). В останнє десятиліття **проблеми ризику** стали вивчатися **в молодіжному середовищі**. Досліджувалися ризики, пов'язані з **віковою дискримінацією молоді** (М. Янг, Т. Шуллер), **соціальною нерівністю** (Л. Махачек, С. Ковачева, Р. Уайт, Дж. Уін), **соціальним виключенням** (П.Аллат, Дж. Байнер), **самореалізацією й соціальною мобільністю** (Д.Н. Аштон, Б. Коллс, Р. Макдональд, У. Нэйгел, Э. Ферлонг, К.Эванс, К. Уоллас, Д. Філд Л. Чизолм).

2. Концепція «суспільства ризику». Уведено це поняття німецьким соціологом У. Беком для опису стану сучасних суспільств, які ввійшли в стадію так званого пізнього модернізму. На цій стадії виробництво матеріальних благ супроводжується, а іноді й заміщається виробництвом загроз і ризиків, які набувають глобального і неконтрольованого характеру. Головними характеристиками такого суспільства стають:

- **невизначеність**, що обумовлює нестабільність у повсякденному житті, провокує зростання відчуття невпевненості й незахищеності перед сучасністю;

- **детрадиціоналізація**, що виражається, насамперед, у радикальних змінах соціальної структури, ролі й значення соціальних класів, інститутів, норм і цінностей;

- **індивідуалізація**, що знаходить втілення в ідеї конструювання власного життя як суцього особистісного проекту з індивідуально обумовленими траєкторіями в різних сферах;

- **ризик-рефлексія**, суть якої в умінні суб'єктів усвідомлювати і підтримувати постійне теоретичне розуміння основ власної діяльності.

Суспільство ризику – це специфічний спосіб організації соціальних зв'язків, взаємодії й відносин людей в умовах невизначеності, коли виробництво життєвих засобів (умов життя), фізичних і духовних сил людини набуває не соціально спрямованого, а здебільшого випадкового, вірогідного характеру, заміщаючись виробництвом саме ризику.

У суспільстві ризику ризик продукується основними соціальними інститутами – економікою, політикою, промисловістю, наукою тощо. А обмежені можливості ефективного управління ризиком на макрорівні роблять його фатальною загрозою життєдіяльності більшості людей. Внаслідок цього відбувається не локалізація ризику в межах окремих соціальних прошарків чи груп, а його ескалація. Це й призводить до формування суспільства ризику.

Перспективи впливу на суспільство ризику пов'язані з переходом до вищої стадії розвитку – сучасності, що рефлексує. Її базою є вміння суб'єктів усвідомлювати і підтримувати постійне теоретичне розуміння власної діяльності, визначення міри безпеки і оцінка перспектив індивідуального і колективного впливу на ризик.

Поява рефлексуючої свідомості відображає формування у суспільстві ризику відповідного типу культури – культури ризику. Вона складається об'єктивно в процесі постійної взаємодії індивідів і груп з умовами ризику і стає закономірним наслідком формування ставлення до ризику як до природної частини сучасного буття.

Взаємодія людей з середовищем ризику фіксується у системі настанов, що набувають поведінкової готовності індивідів діяти відповідно до даних умов.

3. Типології адаптації до ризику.

Е. Гіденс пропонує наступну типологію реакцій на умови ризику:

- **прагматизм**, тобто прийняття ризику як норми, використання моделі (стратегії) повсякденного виживання при песимістичному, оптимістичному або змішаному прийнятті дійсності;

- **стійкий оптимізм**, віра в провидіння, здатне вивести з будь-якої ситуації, очікування поліпшення;

- **цинічний песимізм**, ностальгія за минулим на тлі негативної картини майбутнього, пасивне очікування;

- **радикальна участь**, що виражається в різних формах протестної поведінки, мобілізації себе й інших з метою зниження, запобігання або уникнення ризиків, формуванні соціальної бази рухів.

А. Вилдавський і К. Дрейк пропонують типологію соціально-психологічних реакцій на ризик:

- **ієрархісти**, яким властиво поважне ставлення до авторитетів і офіційних організацій, конформізм відносно норм і очікувань, що стосуються ризику;

- **егалітаристи**, для яких властивий високий ступінь групової ідентифікації, непримиренне ставлення до аутсайдерів, що опинилися в ситуації ризику, скептицизм щодо розповсюджених норм, упевненість в ефективності діяльнісного підходу в рішенні проблеми ризику;

- **індивідуалісти**, яким властиві низький рівень ідентифікації із групою, схильність до саморегулювання ризику, ставлення до нього як до діалектики небезпеки й виграшу (прибутку);

- **фаталісти**, що сприймають ризик як знак долі, переконані у відсутності реальної можливості контролю над ризиком.

4. Ризик є одним із сутнісних властивостей молоді. Будучи соціально обумовленим, він виникає: по-перше, у зв'язку з перехідним станом молодості як фази життєвого шляху й реалізується в процесі інноваційної діяльності молодих людей; по-друге, під впливом нового етапу соціокультурної еволюції, пов'язаної зі зміною процесу передачі соціального досвіду між поколіннями; по-третє, у силу кардинальних змін механізму соціального дорослішання, пов'язаних з ростом тривалості соціальної транзиції.

Ризик як сутнісна характеристика молоді проявляється не тільки на соціально-груповому рівні, але й індивідуально-особистісному. Як відзначає російська дослідниця в галузі соціології ризику **Зубок Ю.О., формування суб'єктивного ризику** як готовності до ризикованих дій відбувається **в рамках диспозиційної структури особистості**, на рівні соціальних установок на небезпеку або безпеку. У цьому сенсі ризик виступає регулятором індивідуальної поведінки у конкретній життєвій ситуації й важливим фактором розвитку на індивідуально-особистісному рівні, надаючи йому характер самовідтворення, флуктуаційності, емерджентності.

Вибір моделі поведінки визначається спрямованістю на небезпеку або, навпаки, безпеку. Для одних **безпека** й обережність є **домінуючою орієнтацією** й рівноцінна повній відсутності ризику. Таким людям властива орієнтація на стабільність, схильність до конформізму.

Для інших **безпека** пов'язана з **можливістю прорахувати наслідку ризику**. Нормою їхнього існування стає серединний стан, що відображає зважену позицію й можливість рефлексії. Отут ризик набуває інструментального значення.

Для третіх безпека взагалі не важлива, у порівнянні з перспективою підвищити рівень адреналіну. Тут **ризик** стає **самоцінним**, з інструмента самореалізації перетворюючись у її основну мету.

Діяльнісна форма ризику безпосередньо пов'язана з реалізацією **інноваційного потенціалу молоді**. До інноваційної діяльності більше схильні люди заповзятливі. Заповзятливість, що характеризує людину енергійну, що володіє практичною кмітливістю, спритністю, винахідливістю, прагненням до нововведень, досить повно відбиває інноваційні якості особистості. Наявність тісного зв'язку інноваційного потенціалу молоді людини з орієнтацією на ризик підтверджується й аналізом даних численних соціологічних досліджень. Разом з тим, багато молодих людей, не орієнтовані на ризик, а надають перевагу надійності й розміреності у житті, цілком володіють якістю заповзятливості, що дозволяє говорити про те, що заповзятливість найчастіше проявляється у формі ризику, але може реалізуватися й без нього. Крім того, значне місце в інноваційному типі поведінки молоді займає несанкціонована суспільством комерційна діяльність, уникнення податків, різні способи шахрайства. Подібні інноваційні ризики навряд чи варто відносити до факторів соціального розвитку молоді.

Позитивним фактором розвитку молоді в довгостроковій перспективі варто вважати наявність значної групи молодих людей, що вибирають інноваційні стратегії й при цьому орієнтуються на надійність і стабільність.

5 У вітчизняній соціології здійснюється конкретний аналіз специфіки різних суспільств ризику залежно від ступеню стабільності і стійкості, вивчаються особливості положення у в них різних соціальних груп, в тому числі і молоді Деякі положення концепції суспільства ризику суттєво вплинули на розвиток сучасної соціології молоді.

Найбільший резонанс отримує ідея самостійного і вільного конструювання біографій у суспільстві ризику. Одне з головних протиріч суспільства ризику полягає в тому, що, з одного боку, за умов індивідуального протистояння умовам ризику уніфіковані моделі інтеграції молоді у суспільство ризику зникають, а, з іншого боку, можливості молодих людей залишаються детермінованими їхньою позицією у соціальній структурі. Відповідно, реальні рушійні сили самореалізації молодів знаходяться поза індивідуальним впливом та контролем. Витоки цього протиріччя містяться у постійному відтворенні вже існуючих і новостворених залежностей молоді у суспільстві ризику. Молоді люди, як і раніше, залежні від ринку праці, освіти, нормативних регуляторів, що впорядковують і обмежують їх життєдіяльність, що, врешті рещт, призводить до нових форм стандартизації. Таким чином, свобода соціальної творчості молоді на індивідуальному і груповому рівнях є відносною.

Обмеженість самостійного конструювання біографій дуже яскраво проявляється в українському суспільстві, де процеси соціальної диференціації досягли свого

екстремального вираження, а горизонтальна диференціація розвивається паралельно з вертикальною, тобто зі стратифікацією у молодіжному середовищі. Остання пов'язана з суттєвими розбіжностями в способі життя, освіті, доступі до інформації і т. ін. Тут, навпаки, свобода вибору життєвого шляху є більш регламентованою. Молоді люди з різних соціальних прошарків з самого початку не мають однакових шансів при вступі до ВНЗ, при працевлаштуванні, створенні сім'ї, рішенні проблеми житла та ін.

У вітчизняній соціології молоді суспільство ризику вивчається як системний фактор розвитку молоді. Уявляючи собою умови життєдіяльності сучасного молодого покоління, суспільство ризику стає вираженням зовнішнього, об'єктивного ризику у соціальному розвитку молоді.

Перспективи дослідження взаємодії молоді і суспільства ризику пов'язані з вивченням механізмів її свідомості і поведінки в умовах нестабільності, невизначеності та ризику, а також механізмів соціальної регуляції ризику.

Як показують результати соціологічних досліджень, **об'єктивний ризик** робить у цілому негативний вплив на соціальний розвиток молоді. Ранжування показників об'єктивного ризику демонструє, що в матеріальному й духовному виробництві найбільший ступінь ризику відзначається в показниках зайнятості й у роботі зі спеціальністю. Так же суттєво підсилюється ризик негативного розвитку у випадку невідповідності фактичного змісту роботи й придбаної спеціальності.

Інакше проявляється дія **суб'єктивного фактора ризику**: орієнтації сучасної молоді на ризик у цілому позитивно впливають на динаміку її розвитку. Ризикуючи, молоді люди одержують більше шансів для успішного подолання виникаючих перешкод. У цілому, перспективи розвитку молоді під впливом даного фактора в першу чергу залежать: у матеріальному виробництві - від підвищення гарантій правової захищеності; у духовному виробництві - від розширення можливостей надходження в навчальні заклади й від ефективності заходів, спрямованих на формування термінальних цінностей знань і культури.

6. До негативного боку прояву ризику в сучасному суспільстві можна віднести **соціальне аутсайдерство молоді**, що має два виміри. Перше – **соціально-економічне** - пов'язане з реальними життєвими умовами молодих людей, які сьогодні характеризуються рядом деструктивних тенденцій.

Для пострадянських країн характерне посилення соціальної диференціації, що проявляється, зокрема, у збільшенні чисельності молоді, відстороненої від участі в магістральних суспільних процесах, що втратив перспективи на соціальне лідерство й не мають доступ до ресурсів, необхідних для успішної адаптації й саморозвитку. До числа таких значимих соціальних ресурсів належать: власність, якісна освіта, повна й достовірна інформація, професійний розвиток; влада.

Багато молодих людей стикаються із проблемами працевлаштування, не знаходять роботи, або працюють не за фахом. Комерціалізація сфери освіти робить освітні ресурси важкодоступними для значної частини молодих людей.

Соціально-економічне аутсайдерство молоді виражається в незадоволеності доходами, розміром власності, гарантіями зайнятості, можливістю брати участь у керуванні суспільством.

Одним з наслідків бідності й відсутності перспектив соціально-професійної кар'єри є «відхід» від соціальності, що супроводжується практиками особистісного саморуйнування – уживанням психоактивних речовин або розчиненням у колективізмі тоталітарних організацій. На макросоціальному рівні ескапізм проявляється в наркотизації, алкоголізації, соціальному інфантилізмі, абсентеїзмі, уникненні військової служби й т.ін. У деяких випадках результатом соціального виключення стає агресія. Вона спрямована на соціальні інститути й групи, що є дійсними або уявними «винуватцями» соціального аутсайдерства. Як спосіб зняття соціальної напруженості агресія має як

спонтанний характер, так і спрямований на тих, хто в соціальному відношенні маркірований інакше.

Соціально-економічне аутсайдерство в значній мірі є наслідком маргінальності молоді, що уявляє собою іманентну характеристику даної соціально-демографічної групи.

Більш істотним є **духовне аутсайдерство** молодих людей. У цьому випадку мова йде про те, що аутсайдерство, перетворюючись у феномен молодіжної свідомості, проявляється в наборі специфічних для нього ціннісно-цільових настанов і мотивацій, які в цей час і в перспективі не здатні забезпечити легітимний життєвий успіх особистості. Найважливішими показниками духовного аутсайдерства є наступні.

1. Нездатність до реалістичної оцінки життєвої ситуації й шансів на успіх вибраної життєвої стратегії.

2. Атомізація свідомості, що виражається в зростаючій «замкнутості» молодих людей на самих себе, у зниженні значимості колективістських цінностей. Сама по собі установка на власні сили не викликає тривоги, але на практиці вона найчастіше є пов'язаною з недовірою до суспільства. Крім того, потенціал значної частини молодих людей недостатній для індивідуального досягнення життєвого успіху законними засобами. Так, численні соціологічні дослідження показують, що сучасні молоді люди в якості однієї з основних перешкод на шляху до досягнення життєвого успіху вважають «відсутність зв'язків». Зважаючи на те, що в інформаційному (постіндустріальному) суспільстві, досягнення особистістю життєвого успіху гарантується переважно технологічністю її мислення й поведінки, спроба зв'язати життєвий успіх зі зв'язками виглядає неконструктивною по своїй суті.

3. Суперечливість свідомості. Молоді люди не відкидають соціетальні цінності, але тільки тоді, коли вони обговорюються в загальному вигляді, поза конкретних ситуацій. Конкретні явища розглядаються з позицій егоцентризму.

4. Відчуження від держави й суспільства.

Сьогодні дослідники ризику в молодіжному середовищі підкреслюють наявність двох тенденцій: по-перше, послідовне зростання частки молоді, бажаної надійності і спокою, що відбиває прагнення протистояти кризі й змінити спрямованість ризику; по-друге, динаміка зростання питомої ваги молоді, орієнтованої на зміни й ризик, збігається з періодами посилення кризи й соціальної невизначеності в суспільстві.

В умовах індивідуалізації ризику зростає потреба в соціальній інтеграції в суспільні структури. Вона гарантує ослаблення невизначеності в середовищі її активності (тобто об'єктивного фактора ризику) і підвищення поведінкової готовності солідарних один з одним молодих людей приймати рішення з урахуванням характеру, масштабу й динаміки цієї невизначеності (суб'єктивного фактора ризику). Тим самим досягається **локалізація** ризику.

Ескалація ризику в молодіжному середовищі, як правило, супроводжується ослабленням її залежності від соціальних інститутів. Зниження впливу на молодь родини й держави, з одного боку, розширює її самостійність, з іншої, підвищує ймовірність ризику й зводить до мінімуму гарантії у випадку неуспіху. Підвищення гарантій досягається в ході інтеграції молоді, що суттєво розширює можливості соціального страхування ризику.

Питання для самоконтролю

1. В чому полягає об'єктивний та суб'єктивний ризик у життєдіяльності молоді?
2. Які теоретико-методологічні підходи актуальні для вивчення молодіжного ризику?
3. Опишіть відомі Вам теоретико-прикладні моделі адаптації до ризику.
4. Доведіть, що ризик є однією з сутнісних властивостей молоді.
5. Що таке діяльнісна форма ризику і яким чином вона пов'язана з реалізацією інноваційного потенціалу молоді?

6. Назвіть позитивні та негативні прояви молодіжного ризику та їх основні ознаки.
7. Охарактеризуйте основні виміри соціального аутсайдерства молоді.
8. Які основні, з Вашої точки зору, показники духовного аутсайдерства молоді?
9. Назвіть чинники локалізації та ескалації ризику у молодіжному середовищі.

Матеріали до лекції за темою “Молодіжні девіації: основні форми, причини та фактори поширення”

У лекції представлений екскурс в історію соціологічного аналізу молодіжної девіації, основні соціологічні інтерпретації цього феномену. Особлива увага приділяється таким підходам, як структурний функціоналізм, теорії раннього розпізнавання злочинності, теорії стигматизації, культурологічні теорії тощо. Акцент робиться на аналізі молодіжних субкультур як осередків формування девіантних молодіжних стилів.

Розглянуті основні види та причини розповсюдження молодіжних девіацій за сучасних умов. Аналізується феномен молодіжної агресії та чинники, що його визначають.

Питання, що розглядаються

1. Історія девіантної проблематизації молоді у соціології.
2. Основні теоретико-методологічні підходи до аналізу молодіжних девіацій.
3. Сучасні молодіжні девіації та їх факторна обумовленість.
4. Агресивна поведінка молоді: причини та засоби профілактики.

1. Соціологія молоді починалась передусім як соціологія молодіжної девіації. І навіть сьогодні конструювання молодіжної ідентичності крізь численні дискурси девіантності залишається домінуючим напрямком, як у західній, так і у вітчизняній соціології. Кримінально-панічна проблематизація молоді сформувалась як окремий напрямок академічної думки наприкінці XIX ст.. Молодь «з'явилась» на вулицях зростаючих індустріальних міст Європи, потребуючи окремого, позасімейного, позасусідського, позагромадського контролю.

Історія моральних панік веде до першого застосування слова «хуліган», пов'язаному з іменем Д. Піазона та його книгою «Хуліган», завдяки якій поняття «хуліганізм» вводиться у коло наукової термінології. Наприкінці XIX ст. феномен молодіжних угруповань отримав розповсюдження по всім містам Великої Британії. Хуліганство стало розглядатися не просто як порушення громадського порядку, але як широка соціальна проблема робітничої молоді. Як реакція на це створюються міські організації соціального контролю, серед яких «Скаутський рух», «Союз дітей вулиці», «Християнська асоціація молодих людей» та ін.

2. Психодинамічні концепції засновувались на застосуванні принципу «екологічної стабільності», перенесеного з вивчення природного світу на міське середовище. У процесі розвитку та удосконалення умов життя центр стає доступним лише для представників крупного бізнесу. Нові міські іммігранти починають конкурувати один з одним за помешкання у центрі. І одним із наслідків цієї конкуренції стає захист молодіжними угрупованнями власних територій.

Ці ідеї, пов'язані з осмисленням причин росту молодіжної групової злочинності, розроблялись переважно соціологами Чиказької школи. Вчені вивчали образ життя цих угруповань з міських американських хуліганів, особливу увагу приділяючи механізмам наслідування норм і цінностей цієї культури, передачі традицій від одного покоління до іншого. Найвідоміші соціологічні роботи з вивчення угруповань – «The Gangs» Ф. Трешера та «Street Corner Society» В. Уайта. Так, В.Уайт вважав, що проблема угруповань полягає не тільки у втраті молоддю соціальних норм, але й у характері дорослішання підлітків всередині району з репутацією дезорганізованої та безконтрольної спільноти. Молодь цих районів не мала інших можливостей для формування ідентичності.

Якщо для Чиказької школи центральним поняттям у поясненні молодіжної девіації була втрата молоддю соціальних норм і використання конструкту «природного світу», то функціоналісти звернули увагу на поняття «аномії». Як відомо, Е. Дюркгейм використовував його для опису соціально-дезорієнтованого середовища, в якому людина

не підкоряється суспільним нормам. Р. Мертон розвинув ідею Е. Дюркгейма, розглядаючи девіантну поведінку як наслідок розриву між намаганнями особистості і наявними можливостями для їх реалізації. Девіантна поведінка властива, на його погляд, молоді бідних кварталів великих міст, яка не може досягнути цілей легітимним шляхом, в той час як кримінальна активність відкриває їй шлях кар'єрного зростання у контексті доступних каналів соціалізації.

Етнографічні дослідження молодіжних угруповань у 40-50 рр. ХХ ст. почались з критики тези функціоналістів про те, що молодь з самого початку схильна до девіантної поведінки. Але, якщо функціоналісти бачили причини відхилень у психологічних чинниках міжпоколінної передачі певних традицій, норм та цінностей або ж у схильності деяких підлітків до девіантної соціалізації в результаті неблагополуччя їх соціального оточення, то етнографи підкреслювали, що молоді люди власноруч обирають свій життєвий шлях. А. Коен, наприклад, вважав, що вуличні, часто криміногенні угруповання є колективним рішенням загальної проблеми, властивої малозабезпеченій молоді – проблеми «статусу». У цій частині молоді природне бажання досягти успіху та визнання не підкріплюється можливостями для їх реалізації, якими володіють підлітки з середнього класу.

Радикальна або критична кримінологія з'явилась у Великобританії у 1940-50-ті роки вслід за американськими дослідженнями міських (чоловічих) вуличних банд, в яких делінкветність була реконструйована з індивідуальних у колективні терміни. Зокрема, Г. Беккер у своїх роботах доводить, що делінкветність – це певною мірою перегорнута модель некриміногенної поведінки, а цінності криміногенних угруповань зовсім не вважаються кримінальними самими їх представниками.

Другий підхід в рамках цього напрямку є пов'язаним з роботами позитивістських кримінологів, які вбачали причину правопорушень у злочинно-орієнтованих батьках. Для ілюстрації цього положення навіть використовувалися техніки френології, коли за допомогою фотографій доводилось, що певні риси обличчя властиві саме делінкветному типу особистості. Відповідно делінкветність вважалась біологічно обумовленою, загостреною неадекватною батьківською дисципліною.

В рамках **клінічного напрямку** аналізу делінкветності молодь конструюється як пасивний суб'єкт деривації: делінкветі юнаки та дівчата – це психологічно хворі особистості «слабкої соціалізації». Результати «лікувальних» програм такої молоді описувались у наукових журналах з клінічної психології, соціальної роботи, академічних дослідженнях. При цьому робився висновок, що схильність до бунту, яка відіграє одну з основних ролей у юнацькому віці, створює зв'язок з включенням молодих людей у делінкветну активність. Але молодь, що «бунтує», може бути навчена тому, як правильно спрямовувати свою потенційно руйнівну енергію у відносно прийнятні форми, наприклад, на участь у різноманітних спортивних заходах. Взагалі багато з робіт цього напрямку мають біологічний, біохімічний та фізіологічний фокуси, містять соціологічні і психологічні аргументи. Як висновок, спорт інтерпретується як тілесна терапія, передусім для молодих чоловіків із робочого класу, які, такими чином, можуть контролюватися суспільством.

Але психодинамічного підходу було недостатньо для пояснення багатьох соціологічних проблем, наприклад, чому «нормальність» правопорушень формується залежно від території проживання, чому угруповання виникають саме у робочих кварталах, з якими соціальними і політичними змінами пов'язаний «бум» угруповань, яка роль мас-медіа і соціальних реакцій у відтворенні цих протистоянь тощо.

В американських та англійських традиціях давали різні відповіді на ці питання. Американські теорії були предтечею субкультурних теорій. Їхнім емпіричним обґрунтуванням була етнографія, а головним аргументом – те, що в своєму культурному контексті злочинність «нормальна», вона визначена культурними нормами і не є симптомом психологічної неповноцінності. Вона є формою культурної поведінки, тому

молодіжна девіація може бути пояснена в термінах дружби між підлітками всередині злочинних молодіжних субкультур. Ось деякі пояснення молодіжної злочинності американськими дослідниками:

- Злочинність – це результат блокованого доступу до соціальних винагород, матеріальних (освіта, влада, прибуток) і культурних цінностей (статус, престиж). Субкультури девіантні не в своїх результатах, а в тих сенсах і значеннях, які підлітки в них вкладають (Мертон).
- Злочинці свідомо перегортають домінуючі у суспільстві соціальні цінності, які обмежують їх можливості. Роблять це вони для того, щоб вписати свої «невдачі» у ціннісний контекст загальноприйнятих досягнень (Коен).
- Злочинність – це аспект культури нижчого класу, тому девіантність проявляється лише у порівнянні з цінностями середнього класу (Міллер).
- Девіація викликається, провокується «наклеюванням ярликів». Молодіжні групи злочинні із-за реакції на них з боку моральної влади суспільства (вчителів, поліції, соціальних робітників, мас-медіа) (Беккер).

Англійські соціологи теж приходили до висновку, що девіантні молодіжні культури є субкультурами робочого класу. Девіантні стилі є нонконформістськими, і ця нонконформність є «опором через ритуали». При цьому це не просто жест підлітків проти батьків, це конфронтація з владою середнього класу, а відповідно, це певне затвердження власної робочої ідентичності.

Теорії стигматизації у дослідженні молодіжного питання. Головна ідея цих теорій полягає в тому, що девіантна поведінка оцінювалась не як деяка психологічна схильність окремих індивідів, а як процес соціалізації, що «навчає». Публічна, закріплена владним дискурсом вербалізація «девіантності» групи стає головною у завершенні процесу девіантної самоідентифікації. «Девіант» - ярлик, який успішно використовується: девіантна поведінка – поведінка тих людей, які марковані як «девіанти» (Коен, 2000).

Основним виміром реакції на девіацію з боку громадськості і агентів соціального контролю є інформація, яка циркулює у суспільстві. Кожне суспільство володіє набором ідей про те, що викликає девіацію, і уявленнями про те, як виглядає «типовий» девіант. Мас-медіа, на думку С.Коена, належить особлива роль у визначенні та конструюванні соціальних проблем. Через власну інтерпретацію фактів вони виступають агентами морального засудження. Як результат формується певний символічний «моральний коридор», який задає напрямок розвитку моральній паніці, і всередині якого подія, що викликали суспільний неспокій, вже надані моральні оцінки.

Головний висновок в рамках цих теорій можна сформулювати наступним чином: наклеювання ярликів здатне інтенсифікувати «девіантності», відповідно, тих, хто наклеює ярлики треба вивчати так само як і тих, на кого вони наклеюються.

Девіантність і дозвілля. Однією з найнебезпечніших сфер для прояву молодіжної девіантності вважається дозвілля, вільний час. Дозвілля – найбільш досліджуваний простір у дискурсі девіантності, оскільки він розташований поза будь-яким дорослим контролем. Головна ідея проблематизації дозвілля полягала у тому, що молоді люди самі по собі не здатні розпоряджатися вільним часом, і тому воно стає джерелом соціальних проблем. Особлива увага мала приділятися безробітній молоді, яка вважалась неспроможною нормально (і позитивно) конструювати свій вільний час (Гріффін).

В результаті молоді люди, які не приймали наркотики, не кидали школу, не утікали з дому, не включались до вуличного насилля або не скоювали дрібних злочинів, залишались поза дослідницькою увагою. Це упущення привело, на думку Коена, до «великого морального розмежування», що проіснувало у західній соціології молоді до кінця 60х років ХХ ст.. Молодь була поділена на добропорядних молодих громадян і на шкідливий для суспільства баласт. Як результат соціологія перетворилась у наукове обслуговування своєрідного соціального циклу: «культурний феномен» - моральна паніка – соціологічне дослідження – пояснення проблеми в контексті моралі. Цей підхід було

зупинено зростаючою контркультурою середнього класу, після чого молодіжне питання не можна було продовжувати інтерпретувати в рамках делінквентної природи молоді робочого походження.

Молодіжні контркультури середнього класу. Спочатку молодіжна культура середнього класу була «соромливо-бунтарською», але стаючи фанатами рок-н-ролу діти із середнього класу почали наслідувати «цінності» дітей робочого класу і складати культурну опозицію власним батькам. Молодь середнього класу політизувалась; разом з роком та студентським рухом молодіжні культури отримали ідейне оформлення.

Молодіжні культурні ініціативи отримали форму студентських кампаній проти жорстких університетських правил, необхідності відвідування занять, контролю дорослих за дозвіллевою активністю молоді. Молоді люди не просто заперечували культурні норми, а починали практикувати альтернативні способи дорослішання: гра, а не робота, наркотики, а не спиртне, комуні з культом вільного кохання, а не шлюб.

Субкультури середнього класу були більш дифузними і часто служили формами альтернативних адаптацій до домінуючих інститутів: «альтернативний» стиль життя, виховання дітей в комуні, «вільні школи», нетрадиційна медицина, групи саморозвитку тощо.

3. Молодіжна девіантність сьогодні. Соціальні кризові процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві, негативно впливають на психологію людей, породжуючи тривожність і напруженість, озлобленість, жорстокість і насильство. Важкий економічний стан країни привів українське суспільство до серйозних труднощів і внутрішніх конфліктів, до значного збільшення рівня поширеності і різноманіття форм аморальних вчинків, злочинності та інших видів поведінки, що відхиляється від норми. Тривожним симптомом сучасності є зростання числа молодіжних девіацій, що виявляються в таких асоціальних діях, як алкоголізм, наркоманія, порушення громадського порядку, хуліганство, вандалізм та ін.. Збільшився рівень поширеності молодіжної демонстративності. В крайніх формах стали виявлятися жорстокість і агресивність. Різко зросла злочинність серед молоді. З'являється багато нових форм ненормативної поведінки: молоді люди беруть участь у озброєних формуваннях, мають причетність до організованої злочинності, збільшились факти виявлення підліткової проституції і сутенерства. В порівнянні з недавнім минулим, зросло число тяжких злочинів, буденна свідомість фіксує збільшення конфліктів і фактів агресивної поведінки людей. Ми є свідками зміни всієї соціальної структури суспільства, інтенсивних процесів розшарування населення за майновою ознакою, по відношенню до різних форм власності. На ґрунті соціальних суперечностей виникають міжгрупові і міжособистісні конфлікти, відбувається зростання агресивних тенденцій у молодіжному середовищі, почастишали випадки групових бійок підлітків тощо.

Проблема відхилення в поведінці молоді - одна з центральних соціологічних та психолого-педагогічних проблем. Молодіжний вік - один з найбільш складних періодів розвитку людини. Такі обставини, як перехід від підпорядкованості дорослим до самостійності, зміна звичного навчання на інші види соціальної діяльності, гормональна перебудова організму, роблять молоду людину, і зокрема підлітка, особливо вразливим і слабким до негативних впливів середовища. При цьому необхідно враховувати властиве їм прагнення вивільнитися з-під опіки і контролю рідних, вчителів і інших вихователів, змінювати підпорядкованість на домінантність. Нерідко це прагнення призводить до заперечення духовних цінностей і стандартів життя старшого покоління. Все більш очевидним стають і дефекти у виховній роботі з молоддю, особливо значущими в цьому відношенні є неправильні взаємовідносини в сім'ї. Так, кореляція статистичної картини девіацій підлітків зі статистичною картиною сімейного неблагополуччя (зокрема розлучень) порівняно висока, що дозволяє судити про рівень підліткової злочинності не за кримінальною статистикою, а за статистикою розлучень. При збільшенні першого показника зростає й інший.

Девіантна поведінка - це система вчинків чи окремі вчинки, які суперечать прийнятним в суспільстві нормам і проявляються як у вигляді незбалансованості психічних процесів, неадаптованості, порушенні процесів самоактуалізації, так і у вигляді ухилення від етичного та естетичного контролю за власною поведінкою.

Молодіжні девіації мають свою специфічну природу і розглядаються як результат соціопатогенезу, що відбувається під впливом різних цілеспрямованих, організованих і стихійних, неорганізованих дій по відношенню до особистості молодої людини.

При чому більшою мірою відхилення в поведінці обумовлені не природженими психічними і фізіологічними дефектами, а неправильним вихованням в сім'ї та школі.

4. Агресивна поведінка – це фізична чи психічна поведінка, спрямована на завдання шкоди будь-кому. Агресія може проявлятися у прямій формі, коли людина з агресивною поведінкою не схильна укривати це від оточуючих. Вона відкрито вступає у конфронтацію. Існують наступні види агресивних реакцій за Басом Даркі: а) фізична агресія (напад) – використання фізичної сили проти іншої особи; б) непряма агресія – дії, які обхідними шляхами спрямовані на іншу особу (плітки, злобні жарти), також неспрямовані на когось особисто вибухи люті (крик, тупотіння ногами, биття кулаками по столу, ляскання дверима та ін.); в) схильність до роздратування – готовність до прояву агресії при щонайменшому збудженні, запальності, різкості, грубості; г) негативізм – опозиційна манера поведінки, зазвичай спрямована проти авторитету або керівництва, може наростати від пасивного опору до активної боротьби проти сталих законів і звичаїв; г) образа – задрість і ненависть до тих, хто оточує, обумовлена відчуттям гніву на весь світ за реальні або уявні страждання; д) підозрілість – недовіра і обережність по відношенню до людей, заснована на переконанні, що оточуючі мають намір заподіяти шкоду; є) вербальна агресія – вираз негативних відчуттів за допомогою форми (крик, виск, сварка) та змісту словесних відповідей (погрози, прокляття, лайка).

Частіше за все коріння агресивності і підвищеної тривожності йде в раннє дитинство, закріплюючись або згладжуючись в пізнішому віці. Нижня вікова межа відхилень в поведінці дуже рухлива, а причини відхилень глибоко індивідуальні. Наприклад, вже в старших групах дитячих садочків спостерігаються істотні відхилення. Серед них: відсутність контакту з однолітками через невміння вирішувати конфлікти “мирним” шляхом, прагнення дезорганізувати колективну гру, пізнавальну діяльність дитини, якщо в ній не задовольняються її суто особисті інтереси, відсутність елементарних навичок і звичок культурної поведінки (ввічливості, акуратності, старанності і ін.), образливість, упертість, спалахи озлобленості, аж до прояву агресивної поведінки.

Щодо агресивних проявів молодих людей, то при всій відмінності їх особистісних характеристик і особливостей поведінки, вони відрізняються деякими загальними рисами. До таких рис відноситься бідність ціннісних орієнтацій, їх примітивність, брак захоплень, вузькість і нестійкість інтересів. У цих людей, як правило, низький рівень інтелектуального розвитку, підвищена навіюваність, копіювання, недорозвиненість етичних уявлень. Їм властива емоційна грубість, озлобленість, як проти однолітків, так і проти навколишніх дорослих. У них спостерігається крайня самооцінка (або максимально позитивна, або максимально негативна), підвищена тривожність, страх перед широкими соціальними контактами, егоцентризм, невміння знаходити вихід з важких ситуацій, переважання захисних механізмів над іншими механізмами, що регулюють поведінку. Разом з тим серед агресивної молоді зустрічаються і добре інтелектуально і соціально розвинені особистості. В них агресивність виступає засобом підняття престижу, демонстрації своєї самостійності, дорослості, домінування. Часто такі люди знаходяться по відношенню до офіційного керівництва школи в деякій опозиції, що виражається в їх підкресленій незалежності від вчителів. Вони претендують на неформальну, але авторитетну владу, спираючись на свою реальну фізичну силу.

Так, розкриваючи причини і характер агресивності дітей і підлітків, В.К. Андрієнко, Ю.В. Гербеєв, І.А. Невський розрізняють важких підлітків: з педагогічною занедбаністю; з соціальною занедбаністю (етично зіпсованих); з крайньою соціальною занедбаністю. С.А. Белічева виділяє три групи: глибоко педагогічно запущені підлітки; підлітки з афектними порушеннями; конфліктні діти. Л.М. Семенюк на основі аналізу документації шкіл, бесід з вчителями, батьками, сусідами про інтереси, відносини кожного конкретного підлітка з однолітками, дорослими, його особливості, погляди, різні сторони поведінки, в процесі тестування, анкетування, обстеження дітей за допомогою опитувальників, творів і спостережень, виділяє чотири групи: 1) підлітки зі стійким комплексом аномальних, аморальних, примітивних потреб, що мають деформацію цінностей і відносин. Їм властиві егоїзм, байдужість до переживань інших, відсутність авторитетів, цинізм, озлобленість, грубість, запальність, зухвалість, забіякуватість. В їх поведінці переважає фізична агресивність; 2) підлітки з деформованими потребами і цінностями, що мають досить широке коло інтересів, відрізняються загостреним індивідуалізмом, охочі зайняти привілейоване положення за рахунок утиску слабких і молодших. Прагнення до застосування фізичної сили виявляється в них ситуативно і лише проти тих, хто є слабшим; 3) підлітки, у яких наявний конфлікт між деформованими і позитивними потребами, що відрізняються односторонністю інтересів, пристосованістю, удаванням, брехливістю. В їх поведінці переважають непряма і вербальна агресія; 4) підлітки, що відрізняються слабо деформованими потребами за відсутності певних інтересів і вельми обмеженим колом спілкування, їм властиві недовірливість, боязкість і мстивість. В їх поведінці переважають вербальна агресивність і негативізм.

Сучасна молода людина живе в світі, складному за своїм змістом і тенденціями соціалізації. Це пов'язано, по-перше, з темпом і ритмом технічно-технологічних перетворень, що пред'являють до людей нові вимоги. По-друге, з насиченим характером інформації, яка створює масу "шумів", що глибинно впливають на особистість, у якої ще не вироблено чіткої життєвої позиції. По-третє, з екологічними і економічними кризами, що вразили наше суспільство і викликають у молодих людей відчуття безнадійності і роздратованості. У них розвивається відчуття протесту, часто неусвідомленого, і разом з тим росте їх індивідуалізація, яка при втраті соціальної зацікавленості веде до егоїзму. Підлітки більше за інші вікові групи страждають від нестабільності соціальної, економічної і моральної обстановки в країні, втрачаючи необхідні ціннісні та моральні орієнтири.

Особливо важливою за сучасних умов є роль малих груп, в яких молода людина взаємодіє з іншими. Перш за все, це торкається сім'ї. Так, Г.П. Бочкарева виділяє сім'ї з неблагополучною емоційною атмосферою, де батьки не тільки байдужі, але і грубі, неповажні по відношенню до своїх дітей; в яких відсутні емоційні контакти між її членами, байдужість до потреб дитини. При зовнішньому благополуччі відносин, дитина в таких випадках прагне знайти емоційно значущі відносини поза сім'єю; з хворою етичною атмосферою, де дитині прививаються соціально небажані потреби і інтереси, вона залучається до аморального способу життя. А.Е. Лічко виділяє 4 неблагополучних ситуації в сім'ї: 1) гіперопіка різних ступенів: від бажання бути співучасником всіх проявів внутрішнього життя дітей (їх думок, відчуттів, поведінки) до сімейного тиранства; 2) гіпоопіка, що нерідко переходить в бездоглядність; 3) ситуація, що створює "кумира" сім'ї – постійна увага до будь-якої спонуки дитини і непомірна похвала за вельми скромні успіхи; 4) ситуація, що створює "попелюшок" в сім'ї, де батьки приділяють занадто багато уваги собі і мало дітям.

Також неодмінною умовою девіантної поведінки є надлишок вільного часу на тлі відсутності позитивно формуючих захоплень. Для багатьох молодих людей з такою проблемою властивою є неповна сім'я з порушеними функціональними зв'язками. Нерідко девіантна поведінка молоді пов'язана з алкоголізацією та наркотизацією.

Прогресуюча тенденція безперервного росту різних проявів девіантної поведінки молоді ставить перед суспільством в якості основних завдань пошук форм, методів і технологій роботи з дезадаптованими особистостями, концентрацію зусиль, спрямованих як на реабілітацію молодої людини, так і, що більш важливо, попередження відхилень від соціальних норм, тобто усунення умов, що прямо або опосередковано роблять негативний вплив на її вчинки. Тому в науці та практиці набуває широкого поширення в якості основної профілактична технологія роботи з молодими людьми для запобігання формуванню девіантної поведінки.

Питання для самоконтролю

1. Що таке молодіжна девіація?
2. В чому полягає психодинамічний напрямок аналізу молодіжної девіації?
3. В чому спільне та відмінне американської та англійської традиції дослідження молодіжної девіації?
4. З чим зазвичай пов'язаний інтерес дослідників молодіжної девіації до сфери дозвілля?
5. В чому полягають основні відмінності молодіжних субкультур робочого та середнього класу? Чому їх розглядали у термінах девіантності?
6. Чим обумовлене розповсюдження молодіжних девіацій у сучасному суспільстві? В чому полягає їх специфіка?
7. Що таке агресивна поведінка молоді? Які її основні причини?

Матеріали до лекції за темою “Молодь як суб’єкт політики: аналіз політичних орієнтацій молоді і факторів, що їх обумовлюють”

Лекція присвячена вивченню молоді як політичного суб’єкту, що передбачає звернення до поняття політичної суб’єктності і політичних орієнтацій як важливої її складової. Особлива увага приділяється дослідженню проблеми формування політичних орієнтацій, динаміки цього процесу, ролі вищої освіти у формуванні політичної компетентності молодого покоління.

Питання, що розглядаються

1. Молодь як суб’єкт політичних процесів. Поняття політичної суб’єктності молоді.
2. Політичні орієнтації як показник політичної суб’єктності молоді.: аналіз теоретико-методологічних засад їх дослідження.
3. Емпіричні показники виміру політичних орієнтацій.
4. Політична соціалізація молоді: аналіз об’єктивних і суб’єктивних чинників.
5. Аналіз політичних орієнтацій сучасної студентської молоді: дослідження її протестного потенціалу .
6. Роль вищої освіти у формуванні політично компетентної особистості.

1. Сучасний етап розвитку пострадянських суспільств характеризується суттєвими змінами у всіх сферах їх життєдіяльності, зокрема у сфері громадянських цінностей та ідеалів. Це породжує значні модифікації взаємин громадян із владою, політикою, що позначається на формуванні політичної культури різних соціальних груп, у тому числі молоді. Послаблення механізмів передачі громадянського досвіду попередніх поколінь, брак власно політичної практики “батьків” та інших суб’єктів політичної соціалізації обумовлює дефіцит політичної культури наступних поколінь. У зв’язку з цим особливої актуальності набувають дослідження питань сприйняття молоддю сфери політики, факторів, що обумовлюють вибір нею тієї чи іншої політичної позиції.

Враховуючи актуальний соціально-політичний контекст українського суспільства, серед внутрішньо-особистісних характеристик, які визначають політичну позицію та політичну участь особистості, виступають важливим показником політичної суб’єктності, на особливу увагу дослідників заслуговують її політичні орієнтації. Адже саме ці феномени свідомості є найбільш артикульованими, такими, що динамічно змінюються та водночас виступають фактором і показником змін, що відбуваються у політичній сфері суспільства.

Враховуючи те, що сучасні процеси демократизації в Україні вимагають більш активної участі громадян у політичних процесах і прийнятті політичних рішень, на особливу увагу заслуговує вивчення ролі, яку молодь здатна відігравати у громадсько-політичному житті своєї країни, що обумовлює доцільність звернення до вивчення її політичної суб’єктності. Остання проявляється у здатності індивіда впливати на політичні процеси (і його впевненості у цій можливості), у високому адаптивно-інноваційному потенціалі, у вмінні перебудовувати власну політичну свідомість, зокрема її ціннісні характеристики відповідно до соціокультурних умов, що змінюються. Політична суб’єктність розглядається нами як набута особистісна якість, що вказує на ступінь підготовленості та готовності соціального суб’єкта до реалізації функцій політичного суб’єкта (виборця, прибічника політико-ідеологічної течії, члена партії, громадянина та ін.). Виконання цих ролей передбачає наявність певних знань, вмінь, навичок (чи підготовленості), а також психологічної установки або готовності до певних дій у сфері політики.

2. Політичні орієнтації молоді як комплексна складова її свідомості виступають важливим показником політичної суб’єктності молоді, визначаючи її ціннісне ставлення

до політики, рівень політичної компетентності, ступінь підготовленості і готовності до конкретних політичних дій. А враховуючи те, що політична поведінка індивіда може бути результатом як актуалізації конкретних політичних орієнтацій, так і дії ситуативних чинників поза впливу політичних орієнтацій, саме здатність останніх знаходити своє послідовне вираження у конкретних формах політичної активності виступає важливим чинником політичної суб'єктності.

Чи є українська молодь сьогодні носієм політичної суб'єктності? Дослідниця феномену молодіжної суб'єктності Л.Г. Сокурянська у своїй монографії «Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода» намагається відповісти на це питання, зазначаючи, що події останнього часу в Україні говорять про те, що молодь може виступати в якості політичного суб'єкта (щоправда, її суб'єктність носить, найчастіше ситуативний характер). Актуалізована суб'єктність молоді в ході останніх президентських виборчих кампаній носила, скоріше, ситуативний характер. Чи придбає соціальна суб'єктність молоді стійкість, тобто чи стане молодь справжнім суб'єктом змін, що відбуваються в нашому суспільстві, буде залежати від багатьох факторів, у тому числі, від державної молодіжної політики. Це обумовлено тим, що сучасна українська молодь інтерналізована багатьма західними (модерністськими і постмодерністськими) цінностями, висуває відповідні вимоги до своєї держави. У той же час, розуміючи, що сьогодні держава не може задовольнити всі її потреби, молодь насамперед покладається на свої власні сили, що робить її економічно прагматичною. Молодь, як жодна інша вікова група, підтримує ринкові перетворення, безпосередньо включаючись у діяльність нових господарських структур. Ця обставина, в тому числі, обумовлює політико-ідеологічні конструкти, поширені в молодіжному середовищі, які можна віднести до елементів ринково - ідеологічного дискурсу.

Важливою мірою суб'єктності особистості щодо суспільства, мірою її соціально-політичної зрілості виступає політична активність. Таке розуміння політичної активності відображає погляд на особистість як на творця суспільних відносин, який здатен усвідомлено та цілеспрямовано виражати і відстоювати свої політичні погляди та переконання. Однак усе ще кризовий стан соціуму далеко не завжди надає можливості для реалізації цієї готовності. Проте, ситуація соціокультурної трансформації істотно відбивається на ціннісній свідомості молоді, роблячи більш рухливими її цінності, погляди, позиції, породжуючи самостійність, творчу активність у рішенні проблем не тільки власної життєдіяльності але й суспільства в цілому. Все це приводить до того, що диспозиційна суб'єктність молоді нерідко перетворюється в актуалізовану соціальну суб'єктність, що, зокрема, яскраво продемонстрували події жовтня-грудня 2004 року.

Звернення до **поняття “політичні орієнтації”**, доцільність його використання в емпіричних дослідженнях обумовлено специфікою ситуації, що склалася у пострадянських суспільствах із властивими їм нестабільністю і соціальним розмаїттям, а також особливостями життєвого етапу, на якому перебуває молодь, - етапу невизначеності, мінливості її уподобань.

Політичні орієнтації представляються комплексною, динамічною складовою свідомості, що піддається емпіричному вимірюванню, виявляючись у тих чи інших формах політичної активності. Це системне утворення, що містить у собі когнітивний, оціночний, дієвий аспекти ставлення до політики, і є результатом актуалізації термінальних й інструментальних цінностей особистості або групи.

Спираючись на висновки, отримані дослідниками ціннісних орієнтацій, можна казати про існування у свідомості особистості, з одного боку, розвинутих, стійких, несуперечливих політичних орієнтацій, які здійснюють регулюючий, мотивуючий вплив на людину навіть у тому випадку, якщо з якихось причин нею не досягнуті поставлені цілі у політичній сфері, а, з іншого боку, - неусталених, нерозвинених, суперечливих

орієнтацій, що обумовлюють невизначеність і мінливість політичного вибору індивіда, будь то вибір конкретного політичного лідера, партії або форми політичної участі.

3. Спираючись на запропоновану Г. Алмондом і С. Вербою класифікацію когнітивних, афективних і оцінювальних складових політичної культури, можна виокремити наступні **показники емпіричного виміру орієнтацій у сфері політики:**

Політичні цінності: ступінь прийняття (чи неприйняття) оцінювальних суджень про свободу, демократію, соціальну справедливість, рівність, індивідуалізм, роль держави, ринкову економіку, приватизацію, характер міжнаціональних відносин тощо.

Політична ідентичність: ототожнення суб'єктом політичного процесу себе з певною політичною позицією, що пов'язана з іншими суб'єктами політичних відносин (будь то політична партія, лідер, територіальна спільнота тощо), ставлення до діяльності різних суб'єктів політичного процесу - партій, рухів, організацій, окремих діячів тощо; відчуття причетності до них, рівень інформованості, ступінь підтримки.

Політична компетентність у її об'єктивному і суб'єктивному вимірі (частота участі в дискусіях з політичних питань, інформованість про політичні події, інтерес до них, їх суб'єктивна значущість, переконаність у важливості політичної активності, можливості вплинути на політичний процес, обізнаність щодо форм та методів політичної діяльності).

Політичні установки як схильність до певних форм політичної активності, а саме: участі у діяльності партій, рухів, організацій, в електоральному процесі, в акціях протесту тощо.

Політична довіра, зокрема, переконаність у легітимності режиму, уряду; ставлення до провідних політичних лідерів, ступінь підтримки інститутів влади різного рівня тощо.

4. Політична соціалізація - це процес включення індивіда до політичної системи, формування у нього певного ставлення до влади і політичної активності на основі засвоєння знань, норм і цінностей суспільства, в тому числі політичних, і самостійного осмислення сутності соціально-політичного буття. При цьому політична соціалізація є не просто залученням індивіда до політичної діяльності, вона орієнтує на соціальну активність.

Розглядаючи політичну соціалізацію як невід'ємну частину загального процесу соціалізації особистості, зазначимо, що у суспільствах із значним соціальним розшаруванням (до яких належить і Україна), де соціальні інтереси мають суперечливий характер, а політичні рішення по-різному відбиваються на житті різних соціальних груп, соціалізація завжди має високий ступінь політизованості. Щоб уникнути зайвої політизації, проблему висування цілей політичної соціалізації не можна перекладати лише на політичну еліту. У цьому процесі повинні брати участь широкі кола громадськості. Враховуючи низький рівень довіри громадян до політичної еліти, суттєвими можливостями впливу на політичну соціалізацію молоді володіє культурно-освітня еліта, до якої слід віднести відомих діячів культури, літератури, мистецтва, вчених, передусім, з гуманітарних наук – політологів, соціологів, економістів, юристів, філософів, психологів тощо. Результати політичної соціалізації повинні служити гуманізації політики, демонтажу факторів, що сприяють апатії і відчуженню людини від влади, розвитку здатності особистості до самостійних оцінок і рішень.

Інститут політичної соціалізації можна розглядати як спеціально організований механізм впливу на особистість, що працює завдяки цілеспрямованим діям таких суб'єктів, як система освіти, політичні партії, організації та ін., і стихійним діям суб'єктів соціалізації, що не піддаються соціальному контролю (зокрема, групи однолітків). Мова йде про так звану «навмисну» і «ненавмисну» політичну соціалізацію.

Серед **факторів соціалізації**, тобто умов, що визначають її зміст і специфіку, можна виокремити мікро- і макросередовище, спосіб життя та індивідуальні особливості людини, рівень розвитку масової свідомості і т. ін. До факторів макросередовища, зокрема, належать характеристики історичної епохи, конкретного суспільства, його

політичної культури, національних і міжнаціональних відносин, державного устрою, класів та інших соціальних груп, до яких належить індивід. До факторів мікросередовища – особливості інституціональних і неформальних спільнот, до яких належить людина, освіти, сім'ї, окремих особистостей тощо. Найчастіше фактори мікросередовища виступають у вигляді персоніфікованих носіїв соціального впливу. До них належать батьки і члени сім'ї, друзі-однолітки, вчителі, молодіжні кумири та інші. Залежно від стадії політичної соціалізації визначені фактори мають різний ступінь впливу на свідомість і поведінку індивіда.

У реальному житті всі ці фактори тісно пов'язані між собою: під впливом подій, що відбуваються, люди можуть вносити корективи у свої політичні погляди і поведінку, може збільшуватися вплив одних факторів і зменшуватися вплив інших. Тому виокремити вплив конкретного фактору на політичну соціалізацію особистості виявляється досить складним. Проте, вплив системи вищої освіти на політичну соціалізацію певною мірою виявляється завдяки аналізу політичних уподобань особистості на “вході” і “виході” з цієї системи.

У суспільствах, що трансформуються, процес політичної соціалізації має свої особливості, пов'язані, по-перше, з несформованістю власне політичної сфери як автономної; по-друге, з перевизначенням ролі різноманітних соціальних інститутів у політичній соціалізації; по-третє, з активізацією різноманітних ситуативних чинників, вплив яких на формування політичних поглядів важко передбачити. Отже політична соціалізація у пострадянських державах не зводиться до формування специфічних орієнтацій і поведінкових навичок, властивих рольовому набору розвинутої плюралістичної політичної системи. Через несформованість подібних орієнтацій у суспільствах, що трансформуються, пріоритетними є питання дослідження політичної ідентифікації і політичних цінностей громадян.

Процес політичної соціалізації особистості значним чином залежить від приналежності її до певних соціальних, територіальних, професійних і вікових груп, її власного біографічного проекту. Дослідницький інтерес до процесу політичної соціалізації молоді обумовлений її роллю у формуванні громадянського суспільства, зокрема у розвитку таких його інститутів, як молодіжні громадські рухи, організації, органи самоврядування тощо. Адже завдяки цьому сучасна молодь, у всякому разі її найактивніша частина, стає не тільки об'єктом, але й суб'єктом власної політичної соціалізації.

Проблеми політичної соціалізації молоді висвітлюються у роботах вітчизняних та закордонних дослідників І.Алексєєнко, В.Бебика, К.Гаджієва, Н.Гедікової, М.Головатого, Є.Головахи, М.Головіна, М.Катаєвої, С.Макеєва, С.Матвієнко, В.Москаленка, А.Надточія, А.Пойченка, В.Ребкала, С.Рощина та ін..

Важливість звернення саме до сучасної молоді пов'язана також із тим, що її політична соціалізація відбувається в умовах, коли збігаються за місцем і часом глобальні і локальні події. Цей етап визначається як період інтенсивної політичної соціалізації або “високосні політичні роки”. Збіг періодів інтенсивної політичної соціалізації з формативними періодами в житті представників молодших вікових когорт впливає на форми і зміст їх соціалізації, сприяє формуванню нових політичних поколінь. Саме це обумовлює актуальність використання поколінного підходу, що дозволяє виокремити у структурі пострадянського суспільства декілька поколінь, вторинна соціалізація яких приходилася на пострадянські роки. На перших етапах трансформації українського суспільства, які характеризувалися кризовими явищами (приблизно з поч. 90-х до поч. 2000-х рр.), політична соціалізація молоді мала переважно стихійний характер, що виявлялося у відсутності цілей, які б могли консолідувати суспільство, у мозаїчності, суперечливості політичної свідомості особистості. Більш цілеспрямований характер політичної соціалізації притаманний періоду, який хронологічно починається з так званого “касетного скандалу”, набув піку свого розвитку у 2004 році, завдяки подіям

“помаранчевої революції”, довгий час підтримувався перманентним характером електорального процесу в Україні, що, зокрема, сприяло залученню молоді, і перш за все, студентської, до виборчих кампаній різних політичних партій та блоків.

Окремої уваги потребує проблема **багатофакторності становлення зовнішньо- і внутрішньополітичних орієнтацій** пострадянського студентства, впливу об'єктивних (економічного, регіонального, культурно-мовного, соціально-психологічного) та суб'єктивних (ціннісного, фактору національно-політичної ідентифікації, фактору задоволеності життям тощо) чинників. Виходячи з концептуалізації процесу формування політичних орієнтацій представниками системного підходу Ф. Бурлацьким і О. Галкіним, підкреслимо значення такого об'єктивного чинника, як **груповий вплив**, завдяки якому індивіду може нав'язуватися поведінка, що не впливає зі сформованих політичних орієнтацій, а іноді навіть суперечить їм. У свою чергу, участь у колективній політичній дії може модифікувати політичні орієнтації особистості, які вже у зміненій формі позначатимуться на її поведінці.

Актуалізація політичних орієнтацій, як і їх формування, відбувається у конкретній ситуації. За відповідних обставин її вплив на цей процес може виявитися визначальним. Так, за умов несприятливої зовнішньополітичної ситуації негативне ставлення соціальних груп до політичних інститутів і політичної системи в цілому може не виявитися у конкретних діях (або знайти вираження в менш рішучих та ефективних діях) через побоювання завдати шкоди безпеці державної єдності перед зовнішньою загрозою. У свою чергу, реалізація орієнтацій у політичних діях в одній державі може створити психологічне поле, яке визначатиме аналогічний процес у сусідніх державах. І тоді зростає імовірність виникнення ситуації революційного характеру. Дію цього механізму можна було помітити на прикладі “помаранчевої революції” в Україні, яка мала резонанс у сусідніх країнах у вигляді масових політичних акцій протесту.

Аналізуючи суб'єктивні чинники, що визначають формування та реалізацію політичних орієнтацій, підкреслимо особливу значущість у цьому процесі **ціннісних орієнтацій особистості**. У зв'язку з цим на особливу увагу заслуговує концепція ціннісних глобальних зрушень Р. Інглехарта. Згідно з цією теорією, розповсюдження постматеріалістичних цінностей, що, до речі, найбільшою мірою властиве молоді, зокрема студентській, визначає такі зміни у сфері політики: появу альтернативних рухів, зниження значущості масових партій традиційного типу, виникнення нетрадиційних форм політичної дії (зокрема, протестної), зниження поваги і довіри до влади, зміцнення акценту на участі і самовираженні у громадському житті.

5. Аналіз результатів соціологічних досліджень, присвячених вивченню політичних уподобань молоді, дозволяє говорити, що для більшості з них найбільш поширеним залишається ситуативний інтерес до перебігу подій в країні та світі, що, в свою чергу, визначає ситуативну політичну активність передусім у формах електоральної і протестної участі.

При чому мова йде про вивчення не тільки безпосередньої протестної участі молоді, але й її протестного потенціалу. Виходячи з даних соціологічного дослідження «Вища школа як суб'єкт соціокультурної трансформації» (2002-2004 рр., за репрезентативною вибіркою опитано 19 ВНЗ України), проведеного співробітниками кафедри соціології ХНУ імені В.Н. Каразіна, зазначимо, що на тлі низької на той час протестної активності українського студентства (лише 5% українських студентів мали досвід участі у політичних акціях, в тому числі протестного характеру; майже 2/3 українських студентів не були орієнтовані на участь в акціях протесту) значним виявився його протестний потенціал. Про це свідчили високий рівень невдоволення населення умовами життя (передусім - економічними); низький рівень довіри до структур влади та окремих політичних лідерів; властивий загалом населенню пострадянських країн низький рівень політичного залучення, тобто досвіду участі у легітимних формах суспільно-політичного життя (членство у партіях, політичних рухах, асоціаціях, контакти

з представниками влади тощо). Крім того, більше третини українських студентів (32%), не збираючись брати участь в акціях протесту, тим не менш ставились до них позитивно. Таким чином, за сучасних умов особливого значення набуває дослідження феномену так званої потенційної протестної активності, виявлення його причин, основних показників та наслідків для подальшого розвитку пострадянських держав.

Вивчення протестної активності молоді обумовлює також необхідність звернення до аналізу політичної компетентності, одним із показників якої є відчуття людиною можливості впливати законним шляхом на соціальні процеси й політичні рішення, що торкаються її інтересів. “Помаранчева революція” стала одним із найвпливовіших об’єктивних макрочинників формування політичних орієнтацій українського студентства. Те, що участь у подіях “помаранчевої революції” - чи не єдиний на той час, за оцінками українських студентів, приклад ефективного впливу на політичний процес, є показником значної кореляції між протестною активністю студентів і суб’єктивною складовою їх політичної компетентності. За результатами дослідження «Вища освіта як чинник соціоструктурних змін: порівняльний аналіз посткомуністичних трансформацій» (2005-2006 рр., за репрезентативною вибіркою опитано 3057 студентів 31 ВНЗ України), здійсненого співробітниками кафедри соціології ХНУ імені В.Н. Каразіна, ті, хто мав досвід участі в акціях протесту, значно частіше вказували на свою спроможність впливати на політичне життя суспільства.

Аналіз результатів фокусованих групових інтерв’ю дозволив охарактеризувати протестну участь студентської молоді у подіях “помаранчевої революції” як прояв не стільки політичної, скільки громадянської активності, що передусім виявлялось в актуалізації загальних моральних цінностей – справедливості, гідності, громадянського обов’язку.

Емпірична апробація системно-ціннісного підходу, здійснена із застосуванням **методу кластерного аналізу**, дозволила диференціювати українських студентів за їх оцінками можливостей власної участі у політичних процесах. На основі цього показника можна виокремити п’ять груп: I – це так звані **“політичні оптимісти”** (20% респондентів), які не бояться висловлювати власні політичні погляди; впевнені, що їхній виборчий голос має значення, а держава поважає їхні політичні права; вважають, що навчання у ВНЗ надає достатньо знань про політику, що ці знання допомагають їм у житті і вони мають можливість впливати на процес прийняття рішень в країні. За їхніми ціннісними перевагами, найбільш значущими серед яких є цінності особистої свободи, самореалізації, освіченості, цю групу, за типологією Р.Інглехарта, можна прирахувати до постматеріалістів.

Схожі ціннісні переваги мають і представники II кластеру (26% респондентів), з тією різницею, що для перших більшою мірою властиві також такі цінності, як можливість приносити користь суспільству і добрі відносини з оточуючими. Представники II кластеру, яких було умовно названо **“помірними політичними оптимістами”**, у порівнянні з I-м, більш скептично налаштовані щодо політики: не боячись висловлювати власні політичні погляди, вважаючи, що їхній виборчий голос має значення і вони мають можливість впливати на політичні процеси, ці респонденти не згодні з твердженнями, що держава поважає їхні політичні права, що навчання у ВНЗ надає достатні знання про політику і ці знання допомагають їм у житті. Відповідно вони виражають меншу зацікавленість політичною сферою, менш схильні брати участь у різних формах політичної і громадянської активності. Взагалі представникам цих двох кластерів властивий високий рівень задоволеності життям; схильність розраховувати в усьому на власні сили, брати на себе лідерську або активістську роль у міжособистісних відносинах; у порівнянні з іншими кластерами, частіше обрання в якості майбутньої професії політичної, громадянської та адміністративно-управлінської діяльності.

Ще більш скептично налаштованими щодо політики виявилися представники наступних двох кластерів: перші з них – представники III кластеру (19% респондентів) або

“помірні політичні скептики” - скоріше згодні з твердженням, що їхній виборчий голос має значення, і не бояться висловлювати свої політичні погляди, але при цьому не вважають, що держава поважає їхні політичні права, що вони мають реальну можливість впливати на процес прийняття рішень в країні, що ВНЗ надає достатні знання про політику і ці знання допомагають їм у житті. Представникам цього кластеру більшою мірою властиві такі матеріалістичні цінності, як цікава і творча робота, матеріальний добробут, економічна незалежність та можливість самореалізації; вони демонструють незначну політичну зацікавленість і активність; щодо майбутньої професії - найбільш орієнтовані на практичну діяльність; в житті схильні розраховувати на себе і загалом задоволені своєю долею.

Представники IV кластеру (30% респондентів) – **“політичні скептики”** - тяжіють до крайнього політичного скептицизму: в цілому не боячись висловлювати власні політичні погляди, вони не погодилися з жодним іншим твердженням. Вони є прибічниками передусім таких традиційних цінностей, як добрі відносини з оточуючими, побутовий комфорт, особистий спокій; мають досить низьку політичну зацікавленість і активність; в житті покладаються на так звані життєві обставини; скоріше задоволені своєю долею; серед них досить незначний відсоток респондентів збирається у майбутньому присвятити себе політичній або громадській діяльності, більшість орієнтовано на практичну діяльність та власний бізнес, значний відсоток немає чітких планів на майбутнє.

Найбільш песимістично налаштованими щодо політики виявилися представники V кластеру (6% респондентів) - **“політичні песимісти”**, які не впевнені, що можуть без побоювань висловлювати власні політичні погляди, не вважають, що держава поважає їхні політичні права, що навчання у ВНЗ надає достатньо знань про політику, що ці знання допомагають їм у житті, що їхній виборчий голос має значення і вони мають реальну можливість впливати на політичні процеси. У житті вони підтримують передусім такі матеріалістичні цінності, як особистий спокій, побутовий комфорт, екологічна безпека; покладаються здебільшого “на удачу”; серед них найнижчий відсоток тих, хто задоволений тим, як складається життя; у міжособистісних відносинах вони нерідко виконують ролі пасивних учасників або сторонніх спостерігачів; четверта частка цієї групи немає чітких планів на майбутнє; в них найнижчий рівень інтересу до політики і найменший досвід участі у політичних діях.

Незважаючи на те, що більшість респондентів демонструє переважно скептичне ставлення до політики, незначний інтерес до політики і низьку політичну активність, значущою виявилася і частка оптимістично налаштованих щодо політики студентів, для яких властивими є постматеріалістичні цінності - самореалізації, особистої свободи, освіченості, усвідомлення можливостей їх реалізації у політичній сфері.

Ще одним фокусом дослідження було виявлення зв'язку між політичними орієнтаціями респондентів та їх **позиціонуванням у студентській групі**. При цьому особливою дослідницької уваги заслуговує група “лідерів”. Властиве цій групі сполучення високих показників активності у сфері навчання, у міжособистісній сфері та у сфері політики, у сукупності з такими особистісними якостями, як відповідальність, почуття обов'язку, чесність, порядність, незалежність у судженнях і діях, наполегливість у досягненні мети складають той потенціал, володіючи яким, студентська молодь має можливість ефективно впливати на громадсько-політичну сферу і претендувати на статус майбутньої еліти, в т.ч. політичної.

6. Важливим завданням в рамках даної теми є визначення впливу вищої освіти на формування політично компетентної особистості, зокрема, виконання нею прямої (через організацію інформаційного потоку (лекцій з гуманітарних дисциплін; патріотичних заходів) та латентної соціалізації (через інтерактивний процес, що сприяє засвоєнню певних ролей, форм поведінки).

За результатами дослідження 2005-2006 рр., більше половини респондентів (54%) вважають, що навчання у ВНЗ не надає достатніх знань про політику, що, в свою чергу, обумовлює низький рівень їх впевненості у можливості впливу на політичні процеси і рішення.

Про важливість виконання освітою функції політичної соціалізації свідчить і те, що серед студентів, які повністю задоволені якістю освіти, що отримують (таких виявилось 8,6%), значно більше тих, хто задоволений об'ємом знань про політику, що надається у ВНЗ (24%, тоді як за іншими групами цей показник не перевищував 12%), а також впевнений у тому, що ці знання допомагають у житті (20%, тоді як за іншими групами цей показник не перевищував 10%). Це говорить про те, що задоволеність якістю освіти, що отримується, визначає ступінь довіри студентів інституту освіти як суб'єкту політичної соціалізації, а відповідно впливає на виконання останнім ролі вихователя політично компетентних громадян.

Одночасно невтішною можна назвати ту обставину, що серед студентів, які начебто високо оцінюють власний рівень політичної компетентності (зокрема власну здатність впливати на процес прийняття рішень в країні), найбільшим виявився відсоток тих, хто бажає виїхати за кордон на ПМЖ (13,2%, тоді як, наприклад, серед тих, хто заперечує власну здатність впливати на процес прийняття рішень в країні, таких виявилось 9,4%). В цілому ця обставина свідчить про те, що за сучасних умов творча й активна молода людина, володіючи досить високим рівнем політичної компетентності, може почуватися дискомфортно, а її життєва стратегія визначатиметься комплексом зовнішніх обставин, максимально ефективних для успішної самореалізації.

У розв'язанні цієї проблеми важливу роль покликана відіграти гуманітаризація освіти, яка передбачає не лише впровадження нових гуманітарних дисциплін, але й (і це має першочергове значення) формування системи якостей, що дозволяють особистості виконувати функції творчо орієнтованого, активного суб'єкта суспільних, в тому числі політичних відносин, бути гідним громадянином своєї країни.

Питання для самоконтролю

1. В чому полягає політична суб'єктність молоді? Назвіть її основні ознаки.
2. В чому дослідницькі переваги використання політичних орієнтацій в якості показника політичної суб'єктності молоді?
3. Які теоретико-методологічні підходи можливо застосовувати для вивчення політичної суб'єктності молоді?
4. Запропонуйте систему емпіричних показників виміру орієнтацій молоді у сфері політики.
5. Що таке політична соціалізація молоді і які її основні чинники?
6. В чому специфіка соціологічного дослідження процесів політичної соціалізації за сучасних умов?
7. Опишіть та поясніть особливості політичних орієнтацій сучасної української молоді та впливу на них різноманітних об'єктивних та суб'єктивних чинників.
8. Проаналізуйте політико-ідеологічні ідентичності українського студентства на основі результатів емпіричних досліджень.
9. Що таке політично компетентна особистість? Яким чином інститут освіти може впливати на її формування?

Матеріали до лекції за темою «Молодь в умовах глобалізації. Антиглобалістський молодіжний рух»

У рамках теми досліджуються основні проблеми самовизначення молоді в умовах глобалізації, досліджується її участь в антиглобалістському русі як в світовому масштабі, так і в межах пострадянського простору. Акцентується увага на зміні ідентичностей сучасної молоді під впливом глобалізаційних процесів.

Питання, що розглядаються

1. Аналіз проблеми глобалізації у контексті соціології молоді.
2. Глобалізація як чинник соціалізації і самовизначення молоді.
3. Антиглобалістський молодіжний рух: історія та перспективи розвитку. Специфіка антиглобалістського руху на пострадянському просторі.

1. Глобалізація – це процес формування єдиного загальносвітового простору, в якому країни об'єднані економічними, фінансово-інформаційними відносинами, зв'язками, потоками.

Основні риси глобалізації, визнані більшістю дослідників цього процесу: 1) інформаційна відкритість світу; 2) швидке технологічне відновлення; 3) зниження тарифних бар'єрів, лібералізація руху товарів та капіталів; 4) комунікаційне зближення; 5) міжнародні соціальні рухи; 6) інтернаціоналізація освіти.

Глобалізація – це історичний процес, що почався в останній чверті ХХ століття, головним змістом якого є зміни, що приводять до виходу владних повноважень, авторитету, дій і інтересу за межі існуючих державних територіальних кордонів. Основою цього процесу стало формування світової економіки на основі поширення досягнень науково-технічного прогресу, інтеграції фінансових ринків і промислового виробництва. Основним результатом цих змін є більша політична й економічна взаємозалежність.

У більш широкому розумінні глобалізацію можна визначити як процес планетарного поєднання усіх сфер людської діяльності, який охоплює виробництво, технологію, торгівлю, культуру, політико-правові й державні інститути.

Описуючи процес культурної глобалізації, У. Бек зазначає: «У сучасному світі локальні культури й ідентичності втрачають коріння і замінюються символами товарного світу, запозиченими з рекламного й іміджевого дизайну мультинаціональних концернів. Буття стає дизайном...». З одного боку, світ «спрощується», тому що увесь спектр можливих реакцій людини починає зводитися до певного набору символів універсальної культури, з іншого боку, так звана макдональдизація - універсалізація в змісті уніфікації стилів життя, символів культури й транснаціональних норм поведінки сприяє перекручуванню особливого, самобутнього, специфічного.

Сьогодні вчені все частіше звертаються до такого синтетичного терміну як «глокалізація»: тобто, людина, живучи глокально («у багатьох місцях одночасно», транслокально), за визначенням стає маргіналом, засвоюючи зразки різних локальних культур, не зупиняючись на будь-якій конкретно.

Молодь в процесі своєї соціалізації, самовизначення і самоствердження є втягнутою у процес глобалізації і всі зміни, які вона породжує. Частіше за все це проявляється у формі участі у протестних, антиглобалізаційних рухах, а також у молодіжній моді.

У вітчизняних дослідженнях молоді проблеми глобалізації почали осмислюватися як суттєві для аналізу процесів в молодіжному середовищі з кінця 1970 рр., спочатку у контексті зазначених у документах ООН глобальних проблем сучасності (проблема ядерної загрози, екологічна проблема, новий економічний порядок, світова продовольча проблема та ін.). Здебільшого ця проблема розглядалась у контексті розгляду міжнародного молодіжного руху, альтернативних рухів молоді, а соціологічний аспект

в цих дослідженнях був фрагментарним. У 1991 р. під керівництвом І.М. Ільїнського, на замовлення ООН, була підготовлена доповідь о становищі молоді у світі (серед авторів С.В. Алещенок, І.А. Володін, Т.Л. Голубева, В. А. Луков та ін.), у якій глобалізація розглядалася як суттєвий фактор соціального розвитку молоді. На початку 1990-х рр. окремі сторони глобалізації стали розглядатися в емпіричних дослідженнях молоді і лише на початку 2000-х рр. з'явилися роботи, в яких соціологія молоді стала більш явно пов'язуватися з проблематикою глобалізації.

2. Зрозуміти формування сучасних молодіжних стилів неможливо поза розглядом впливу на них процесів глобалізації. Адже саме завдяки їй відбувається інтенсифікація світових потоків, що зв'язують між собою окремі локальності, культурне існування яких починає залежати від подій, що відбуваються на відстані багатьох кілометрів.

Разом із глобалізацією відбувається віртуалізація багатьох типів відносин, які можна описати в термінах «просторово-тимчасового стискання» або, навпаки, «просторово-тимчасового дистанціювання». Цей процес призводить до нових форм «притискання» індивідів і виключення тих груп, які виявляються поза глобальними мережами.

Сучасна молодь соціалізується у світлі глобального знання, глобальних досягнень і глобальних іміджів. Глобалізація породжує новий тип соціальної диференціації - між тими, хто добре знайомий з технологічними нововведеннями, і тими, хто ні. Однак навіть ті, хто не має прямого доступу до мультикультурної пропозиції, все одно якоюсь мірою виявляється залученим у цей новий простір.

Розширення ринку глобальної (передусім, має на увазі - західної) продукції сприяє формуванню середнього класу. Так, на периферії молодь привілейованого або середнього класу є найактивнішою у споживанні глобальної культурної продукції. Втягуючись у транснаціональні медіа- і товарні потоки, ці молоді люди одержують доступ до більш широкого спектру культурних пропозицій, більшої інформації про нові місця, можливості, вибори.

Локальні культури по-різному реагують на глобальні тренди, вони можуть, як приймати їх, так і заперечувати, це залежить від специфічних національних умов. Причому ставлення до елементів глобальної культури може сприяти створенню додаткових розходжень усередині місцевої молоді.

Проте, зростаюча видимість «глобального ринку» у периферійному контексті не веде до повної гомогенізації культури. Зчеплення локальних культурних продуктів з «іноземними» не приводить до формування «аналогів».

Глобальне/локальне не знімає питання про національну чутливість щодо глобального ринку. Адаптація до економічних і технічних моделей західної модернізації часто може супроводжуватися страхом вестернізації локальних цінностей.

Глобальне/локальне позиціонування мобілізується й використовується молодими людьми в рамках цілої низки маркерів розходжень (гендеру, класу, національності та ін.), що приводить до відповідної диференціації культурних стратегій.

Таким чином, самопозиціонування молоді усередині глобального/локального виміру є множинним. Можна говорити про різні рівні й типи включення глобального й локального в різні форми ідентифікації (родину, сферу споживання, стиль життя, середовище однолітків і т.ін.). Тому сьогодні усе більш важливою стає проблема розуміння так званих аутентичних і неаутентичних форм ідентичностей молоді.

3. В останнє десятиліття у світовій науковій літературі розгорнулася гостра полеміка навколо питань глобалізації. Оцінка цього суперечливого явища досить неоднозначна: від апології до повного неприйняття, що дозволяє виділити два принципово полюси: прихильників глобалізації і її супротивників - антиглобалістів.

Рубіж 1999-2000 років знаменувався виходом на світову політичну арену нових масових рухів. У вітчизняній пресі нерідко висловлювалася думка, що люди, що почали

протестувати проти корпоративної глобалізації, були «невдахами» ринкової економіки, або «луддітами». Між тим частина активістів належала саме до молоді, що виросла вже в період неоліберализму і була підготовлена до успішної роботи в умовах ринку. Виступи протесту координувалися через Інтернет, і молодь, яка брала в них участь, найчастіше перевершувала за рівнем технічного оснащення місцеву поліцію. Таким чином, рух поєднував саме ті прошарки, які раніше ліберальна політична еліта механічно записувала у свій актив, називаючи їх «найкращими й найрозумнішими». Саме ця обставина визначила й несподівану ефективність руху. Молоді представники «нової економіки» виступили спільно з «традиційним» робітничим класом, усвідомивши спільність інтересів: і ті, і інші протестували проти всевладдя корпоративного капіталу.

В 1999-2000 роках у політику приходять нове покоління, не зачеплене ні холодною війною, ні крахом комунізму, ні комплексом постійної поразки, що сформувались у західних представників лівого напрямку протягом 80-х років. Відтепер «неурядові організації» готові виступати як експертне співтовариство, технічний апарат, не намагаючись більше заміняти собою масові рухи.

Взагалі **антиглобалістський рух** (antiglobal movement) – загальна назва громадських організацій, рухів та ініціативних груп, які ведуть боротьбу із соціальними, економічними, політичними й екологічними наслідками глобалізації у її сучасних формах. Хоча учасники антиглобалістських виступів часто діють спільно, сам цей рух є різнорідним. Його активісти виходять із різних, іноді протилежних підходів до розуміння глобалізації, дотримуються різних поглядів щодо альтернатив цього процесу, використовують неоднакові методи й тактику дій. Сама назва «антиглобалістський рух» не є загальноприйнятною, часто вживаються також найменування «альтерглобалістський рух» (рух за «альтернативну глобалізацію»), «рух за глобальну справедливість», «рух рухів» і т.ін.

Частина груп, що беруть участь в антиглобалістському русі, створена спеціально з метою боротьби проти наслідків і ефектів глобалізації. Інші пов'язані з певними громадськими або політичними рухами – пацифістським, екологічним, рухом солідарності із країнами або народами «третього світу», ліворадикальними, анархістськими, комуністичними й т.ін. Деякі активісти відкидають недемократичні й несправедливі механізми процесів глобалізації, інші – капіталізм і свободу торгівлі як такі, треті – лише неоліберальну форму капіталістичного суспільства й т.ін. Однак всі вони сходяться у критиці неоліберального варіанту капіталізму й міжнародних економічних і фінансових інститутів, які вважаються його носіями (Всесвітнього банку, МВФ, Організації економічного співробітництва й розвитку, Світової організації торгівлі), міжнародних угод про свободу торгівлі (Північноамериканської угоди про вільну торгівлю, Американської зони вільної торгівлі та ін.), а також політичних і економічних зустрічей і конференцій (Економічного форуму та ін.).

Різнорідність груп і течій, що беруть участь в антиглобалістському русі не дозволила дотепер створити будь-які чіткі й оформлені організаційні структури. Самі учасники нерідко розглядають таку розпорошеність як перевагу руху або навіть принципово новий тип організації, заснований на мережному принципі й діалозі. Так, І.Валлерстайн - один з головних теоретиків антиглобалістського руху - називає його альтернативою старої моделі лівих політичних партій - централізованих і орієнтованих на завоювання влади. В антиглобалістів відсутні централізовані структури, але є «українська коаліція транснаціональних, національних і локальних рухів з різними пріоритетами».

Головною формою антиглобалістського руху є масові акції та кампанії протесту й громадської непокори. Вони супроводжуються ходами й мітингами, у яких нерідко беруть участь тисячі й навіть сотні тисяч людей. Передбачається, що така націленість на конкретні дії повинна дозволити з'єднати разом різні ініціативні групи з різних країн для

боротьби під загальними гаслами, розвинути узи солідарності «знизу» і поступово закласти основу для знаходження консенсусу між учасниками.

Основні діючі суб'єкти антиглобалістського руху - це суспільні, неурядові або політичні групи й асоціації. Вони можуть мати місцевий, регіональний, національний або міжнародний характер, займатися конкретною вузькою проблематикою або претендувати на рішення проблем у масштабі всього суспільства.

В антиглобалістському русі офіційно всі учасники рівні. Насправді, однак, ця рівність є досить відносною, оскільки різні групи й асоціації мають неоднаковий доступ до фінансових і інформаційних ресурсів, різний ступінь близькості до політичного й інтелектуального істеблішменту, а значить - неоднакові організаційні можливості й силу впливу на суспільство.

На ідейні погляди учасників антиглобалістського руху вплинули різні демократичні, ліві, радикальні й альтернативні ідеї ХХ ст., починаючи з концепцій прав людини, громадської участі й самоврядування, і закінчуючи анархізмом, соціалізмом і «антиімперіалізмом», а також поглядами нових соціальних рухів - екологічного, антивійськового, феміністського, прихильників культурної розмаїтості й т.ін.

Хоча антиглобалістський рух у багатьох своїх аспектах виступає як продовження «нових соціальних рухів» 1970- 1980-х (екологічного, громадського, антивійськового, жіночого, за права меншостей і т.ін.) і в його місцевих ініціативах розповсюджений успадкований від попередників принцип «мислити глобально - діяти локально», великі публічні демонстрації антиглобалістів багато в чому виходять за ці рамки. Багато хто з них орієнтовані не стільки на конкретну місцеву дію, скільки на зовнішню видовищність. Акцент у роботі руху переноситься з локальних проблем і повсякденного протистояння існуючій системі на своєрідний «протестний туризм» - поїздки демонстрантів по всьому світі для викриття «нового світового порядку», що, до речі, є досить непогано засвоєною соціальною практикою сучасної молоді.

Масові публічні акції антиглобалістів, перша з яких відбулась 30 листопада 1999 у Сіетлі (США) і була спрямована проти зустрічі Світової організації торгівлі, покликані привернути увагу світової громадськості до дій інститутів і структур глобального капіталізму, а також - і до самого руху. Вони мають багато в чому символічний, «розкручений» характер і найчастіше є частиною сучасного «суспільства видовищ».

Серед антиглобалістів існують значні розбіжності щодо питання про тактику протестів. Більш помірні наполягають на виключно ненасильницьких діях, у найкращому випадку дозволяючи акції блокади й громадської непокори. Більш радикально налаштовані протестуючі найчастіше прибігають до актів саботажу. Руйнуючи вітрини розкішних магазинів і супермаркетів, банків і представництв корпорацій, вони прагнуть не тільки вразити символи глобалізації (такі, наприклад, як ресторани «Макдональдс»), але й спричинити максимальний матеріальний збиток істеблішменту. У ході демонстрацій радикали поєднуються в окремі колони - так званій «Чорний блок» («Black Block»), що одержав свою назву за кольором одягу учасників: чорних курток, джинсів і масок.

Помірні лідери викривають радикалів, звинувачуючи їх у насильстві й підриві руху. Вкрай ліві, у свою чергу, звинувачують помірних у тім, що вони прагнуть стримати протести, співробітничать із владою й виступають у ролі зняряддя існуючої системи.

Після терористичного акту в США 11 вересня 2001 і початку американських військових операцій в Афганістані й Іраку найважливішим напрямком діяльності антиглобалістів стають антивійськові протести.

У той же час, хід розвитку антиглобалістського руху доводить й певну обмеженість можливостей масових символічних акцій, спрямованих на залучення уваги громадськості. Деякі активісти руху визнають недостатність простих протестів і призивають до «альтернативних», більш екстремальних дій.

Критика й критики антиглобалізму. Антиглобалістський рух зазнає критики як з боку прихильників неоліберальної моделі, так і з боку супротивників капіталізму із

середовища більш «традиційних» анархістів і марксистів. Перші виходять із того, що глобалізація й лібералізація економіки - це об'єктивний процес, якому немає альтернативи, а тому розглядають антиглобалістів або як консерваторів і реакціонерів-утопістів, що прагнуть повернути назад розвиток людства, або як прикриття для підірвних елементів (фундаменталістів, комуністів, анархістів і т.ін.). З цього приводу ЗМІ викривають «неконструктивність» антиглобалістів, їхню схильність до насильства, а також відсутність з їх боку детально розроблених альтернативних проектів і сценаріїв розвитку. Учасники руху, у свою чергу, звинувачують прихильників існуючої моделі в тім, що ті служать інтересам корпорацій і намагаються видати корпоративні інтереси за природні й об'єктивні процеси.

Натомість, лівий спектр критиків антиглобалістського руху вважає його занадто різномірним для того, щоб реально кинути виклик існуючій системі. Вони дорікають антиглобалістам ідейну неясність, відмову висувати програму радикального розриву з капіталізмом, а також збіг деяких гасел і вимог з націоналістичними поглядами й ідеями ультраправих сил. Ліві радикали вважають реформістські проекти лідерів антиглобалістів (наприклад, «партиципативну демократію») ілюзорними в рамках існуючого суспільного ладу.

Модель «партиципативної демократії участі» ліві опоненти вважають обманом або засобом інтеграції протестних настроїв. Відомий іспанський дослідник соціальних рухів Франсиско Хосе Куевас Ноа (Francisco Jose Cuevas Noa) називає модель «демократії участі» пасткою, що «інституціоналізує» рух протесту й забезпечує її «примирення з реальністю». Він бачить у даному проекті прагнення істеблішменту додати демократичну видимість своєму правлінню, «косметичну операцію», що «здійснюється за допомогою залучення... декількох відомих осіб з різних асоціацій або створення певної невеликої ради участі (соціально-економічної, жіночої, екологічної й т.ін.), або ж за допомогою того, що асоціаціям дозволяють діяти там, де адміністрація діяти не може».

Антиглобалістський рух на пострадянському просторі знаходиться на стадії становлення, уявляючи собою мережу нечисленних, здебільшого молодіжних організацій, головні завдання яких варіюються від підтримки європейського антиглобалістського руху до надання пріоритету захисту власної національної ідеї.

Українські антиглобалістські ініціативи умовно можна поділити на статусні, тісно пов'язані з європейським рухом, і національні, що найчастіше складаються з використовуючих «ліву ідею» праворадикалів. Останні у власній діяльності наголошують на принципах антиамериканізму, націоналізму, захисті інтересів "українських виробників".

Єдиним виключенням з цього спектру можна вважати студентські акції, передусім, на початку 2002 року. Тоді керівництво корпорації "Паросток", що займається виробленням піратських компакт-дисків, відповідаючи на тиск із боку США, замість того, щоб звернутися до будь-якої антиглобалістської групи, найняли зовсім нових молодих людей. В результаті 23 січня 2003 року, після того, як за Атлантичним океаном увели санкції проти України через піратське виробництво CD-дисків, під посольством США зібралось біля сотні обурених молодих людей з державними синьо-жовтими прапорами. Не забули учасники й про елементи театральності, збираючи гроші "голодуючим зіркам штатівської естради".

Деякі представники руху, наприклад, активісти анархістської групи *tigra-nigra*, взагалі воліють себе антиглобалістами не називати. Справа в тому, що сьогодні ця назва пов'язана з цілою низкою негативних стереотипів. І, отже, не допомагає в роботі в молодіжному середовищі, а заважає. Хоча саме *tigristи* за всіма зовнішніми ознаками максимально відповідають визначенню типових антиглобалістів, таких собі пацифістів і лівих лібералів, що симпатизують широкому спектру реформістських західних ідей на зразок відстоювання різних громадських прав і свобод. Їхня заслуга – організація костюмованих анти-МВФівських і антивійськових акцій, театралізовані пікети в

підтримку демонстрацій у Празі й Генуї. Вони активно співробітничать із аналогічними закордонними групами, безпосередньо беручи участь у декількох відомих проектах, на зразок "Індимеді" і "Без меж".

Однак не можна сказати, що антиглобалізм майже не прищепився в нашій країні. Кілька невеликих угруповань продовжують ідентифікувати себе з антиглобалістами. Серед них:

Молодіжний антиглобалістський рух України. У світовому антиглобалістському русі існує кілька плинів. Одні підтримуються корпораціями, інші - державами, не зацікавленими в приході ТНК на свій ринок. Є організації футбольних фанатів, є просто віртуальні. Ніяких контактів із серйозними антиглобалістськими центрами в цієї організації немає. Учасники руху підтримують переписку й добрі стосунки з невеликою групою у Франції й баварськими червоними скінами.

Інститут "Республіка" – організація, що головним своїм завданням називає боротьбу за власну національну ідентифікацію в умовах, коли «диктатуру "Кремля й Мавзолею" підміняють диктатурою "Макдональдса", Кока-коли й позбавлених духовності голівудських фільмів».

Фронт антиглобалістів України. Про створення Фронту антиглобалістів було заявлено в ході пікетів в американському посольстві після подій 11 вересня 2001 року. Їхні учасники задерикувано скандували: "Таліби - наші брати!". Реєструвати свою організацію фронтовики не хочуть, вважаючи, що якщо вони декларують свій протест проти системи, то не варто грати за її правилами. Інші вітчизняні антиглобалістські організації вони вважають нездатними до дій, такими, що існують тільки в Інтернеті. Закордонні контакти підтримують тільки в рамках СНД. До закордонних антиглобалістів ставлення скоріше негативне – «Відгодовані діти, яким нема чим зайнятися. Боягузлива субкультура, різного роду захисники тварин, феміністки, гомосексуалісти й інший цирк без розумних політичних вимог. Тільки "Чорний блок" заслуговує поваги, тому що поводить радикально».

Питання для самоконтролю

1. Доведіть, що процеси глобалізації є важливим чинником соціального розвитку сучасної молоді.
2. Яким чином глобалізації ні процеси позначаються на повсякденних практиках молоді, формуванні її стилів?
3. Що таке феномен глокалізації? Яким чином він проявляється у молодіжному середовищі?
4. В чому полягає «протестний туризм» як соціальна практика сучасної молоді?
5. Опишіть основних суб'єктів, форми та принципи діяльності антиглобалістського молодіжного руху.
6. В чому полягає специфіка антиглобалістського руху у пострадянських країнах, зокрема в Україні та Росії?

Матеріали до лекції за темою

“Повсякденність молодіжного буття в контексті дозвілєвої діяльності сучасного українського юнацтва”

У рамках лекції досліджуються особливості дозвілєвої діяльності сучасної молоді та чинники, що визначають її уподобання у цій сфері. Особлива увага приділена питанню культури вільного часу підростаючого покоління, зокрема тих його представників, які претендують на статус майбутньої інтелектуальної еліти. У розділі описані головні тенденції дозвілєвої діяльності молоді, зокрема тенденції приватизації та естетизації, наведені головні принципи ефективної організації дозвілля даної соціальної групи.

Питання, що розглядаються

1. Проблема вільного часу: історія та сучасність.
2. Культура вільного часу. «Дозвілля» та «більш піднесена діяльність» як компоненти вільного часу.
3. Дозвілєва діяльність української молоді та її фактора обумовленість (за результатами соціологічних досліджень).
4. Особливості дозвілєвої діяльності потенціальних носіїв статусу майбутньої інтелектуальної еліти.
5. Головні тенденції дозвілєвої діяльності сучасної молоді та принципи її ефективної організації.

1. Проблема вільного часу: історія та сучасність. Інтерес до проблем вільного часу на Заході виник у кінці XIX – на початку XX ст.. Однією з перших у цій галузі робіт була праця Т. Веблена «Теорія бездіяльного класу» (1899 р.). Починаючи з середини 60-х років минулого сторіччя під впливом науково-технічного прогресу, коли помітно змінилось співвідношення між обсягом часу, зайнятого регламентованою трудовою діяльністю, та вільним часом на користь останнього, хвиля досліджень у сфері дозвілєвої діяльності охопила майже всі країни. Так, у 60- роках XX ст.. було проведено міжнародне дослідження бюджетів часу міського населення 14 країн. Значний вклад у розвиток цього дослідницького напрямку внесли Ж. Фрідман, Ж. Дюмазідьє, М. Каплан, Г. Віденський, Г. Клуца, А. Заломек, Дж. Ландберг, З. Стайков, З. Скужинський та ін.

Дослідження проблем вільного часу в колишньому СРСР започаткував ще у 20-х роках акад. С. Струмилін, але систематичними вони стали лише з кінця 50- х років XX ст.. Тоді під керівництвом відомого економіста Г. Пруденського були проведені масштабні дослідження часу в Новосибірську та Москві, а пізніше за тією ж методикою – і в інших регіонах, у тому числі в Україні.

Якщо в початковий період дослідження вільного часу вивчали переважно економічні аспекти проблеми, то в останні 15-20 років помітно посилилась увага вчених до соціологічної проблематики вільного часу, визначення його ролі у розвитку особистості.

У більшості розвинутих країн світу сучасні дослідники фіксують постійне зростання особистісної значущості вільного часу, його перетворення в одну із головних цінностей людського існування. Одночасно все більш чітко визначається проблема використання вільного часу, обсяг якого в умовах інформаційного суспільства має стати тенденцією постійного зростання. Це обумовлено помітним скороченням чисельності зайнятих в промисловому виробництві та скороченням робочого дня, все більш широким розповсюдженням таких форм діяльності працівників, які виконуються вдома, не вимагають їхньої присутності у приміщенні установ та організацій, що приводить до зникнення чітко визначених меж між робочим та позаробочим часом тощо.

Ці тенденції, безумовно, стосуються молоді, і студентства зокрема. Адже сучасна концепція організації навчального процесу, застосована в тому числі й у вищих навчальних закладах України, передбачає перенесення акценту на самостійні форми роботи. Оскільки вона контролюється переважно періодично (за кінцевими результатами), то використання того обсягу часу, який залишається за межами 3-х – 4-х академічних часів лекцій, семінарів, практичних занять тощо, майже повністю залежить від самої особистості, її налаштованості на високу результативність своєї професійної підготовки та загальнокультурного розвитку.

Стала тенденція розмивання меж між робочим та позаробочим часом, постійного збільшення обсягу вільного часу, що є виразною прикметою постмодерної епохи, одним із своїх наслідків має зростання гостроти проблеми культури вільного часу. Адже досить багато людей вимушені вирішувати, чим зайняти себе, як організувати своє дозвілля таким чином, щоб воно сприяло відчуттю повноцінності свого буття.

2. Культура вільного часу. В умовах актуалізації культурного відродження України, духовного розвитку особистості одним з важливих завдань соціології стає дослідження «культури вільного часу» молоді. На культуру вільного часу впливає багато чинників - це і спрямованість інтересів особи, що детерміновані задоволеністю життям, його якістю, рівнем освіти, соціальним становищем, це і естетична культура особистості, її ставлення до вільного часу, до різних видів дозвілленої діяльності тощо.

Проблема «культури вільного часу» - це проблема його змісту, способу і міри його якісного освоєння. Основу культури вільного часу становить свідомо вільна творча діяльність, особистість, яка розвивається духовно і фізично.

Ця проблема в однаковій мірі є і індивідуальною, і загально-соціальною, адже значущість вільного часу обумовлена тим, що він одночасно виступає і як суспільна, і як особистісна цінність.

Найбільш повно і чітко концепція вільного часу як суспільного багатства сформульована в працях К. Маркса. Він виходить з того, що суспільство зацікавлено в збільшенні обсягу вільного часу, в найбільш раціональному його використанні, оскільки це не тільки забезпечує підвищення продуктивності праці, але й сприяє гармонійному розвитку особистості. «Вільний час, - вказував К.Маркс, - необхідний людині для освіти, для інтелектуального розвитку, для виконання соціальних функцій, для товариського спілкування, для вільної гри фізичних та інтелектуальних сил». Тобто висока культура вільного часу уможливорюється лише за умов високої культури праці людини.

Це положення К.Маркса може, на нашу думку, вважатись підставним при визначенні критеріїв оцінки раціональності використання особистістю свого вільного часу.

Також треба зауважити, що незважаючи на широку різноманітність занять, якими може бути заповнений вільний час людини, їхній вибір, як правило, носить більш - менш закономірний характер. Зайняття, яким особистість віддає перевагу, мають тенденцію групуватись у блоки логічно взаємопов'язаних між собою видів занять, що дозволяє говорити про різні типи життєдіяльності особистості у даній сфері. Цей висновок підтверджується й іншими дослідниками у цій галузі. Зокрема, В.М. Піча та Р.М. Садова, виокремлюють різні типи людей залежно від способу використання ними вільного часу: 1) люди, які прагнуть у вільний час максимально задовольнити свої духовні потреби і потреби у творчості; 2) ті, хто шукає у вільний час насамперед розваг; 3) ті, хто використовує значну частину вільного часу на домашні справи, сім'ю та дітей; 4) люди, які присвячують більшу частину вільного часу спорту; 5) так звані «суспільники», які власний вільний час прагнуть віддати суспільній діяльності; 6) ті, хто використовує вільний час на здобуття матеріальних благ; 7) люди, діяльність яких має відкрито виражений антисоціальний характер (наркомани, злочинці тощо); 8) люди, які приймають вільний час як «час втечі від життя».

Вже сама по собі така інформація являє значний теоретичний і практичний інтерес, оскільки різні типи використання вільного часу можуть розглядатись не тільки як синдром певної життєвої спрямованості особистості, стану її духовного світу, стилю життя тощо, але й як відбиток певної соціокультурної ситуації.

Якщо скористатись положенням К.Маркса щодо головних компонентів вільного часу, то центральне питання, на яке ми маємо відповіді повинно лунати так: “чи вільний час молоді є переважно часом дозвілля, чи це простір для більш піднесеної діяльності?”.

Частіше за все дозвілля (якщо воно не ототожнюється цілком з вільним часом, що є досить поширеним у сучасній літературі) розглядається як сукупність занять, за допомогою яких задовольняються фізичні, психічні та духовні потреби, які перш за все носять регенеративний характер, сприяють відновленню сил людини. Але оскільки цьому сприяє не тільки активний або пасивний відпочинок, але й задоволення потреб в розвагах, насолоді, в тому числі від читання, перегляду телевізора, відвідування театрів, концертів тощо, то дозвілля одночасно сприяє й розвитку людини.

Якщо ті ж самі види занять можуть бути віднесені і до “дозвілля” і до “більш піднесеної діяльності”, то що їх розмежовує? Вважається, що “більш піднесена діяльність” – це сукупність високоінтелектуальних занять, у процесі яких людина найбільш активно та інтенсивно розвиває та реалізує свій творчий потенціал, бере участь у виробництві матеріальних та духовних цінностей, найбільш ефективно реалізує себе як особистість. Тобто, дозвілля та більш піднесена діяльність виступають як різні способи і, разом з тим, як різні рівні самореалізації особистості.

Іхнє розмежування можливо не тільки і навіть не стільки на підставі розмежування різних занять, кваліфікації одних як дозвіллевих, а інших як більш високоінтелектуальних, а на підставі їхнього конкретного змісту та тих особистісних потреб, які вони задовольняють.

Сутнісна особливість вільного часу закладена вже в самому предикаті “вільний”. Тобто мова йде про ту частину життєдіяльності, якою людина може розпоряджатись за власною волею. І це принципово відмежовує вільний час від тієї частини бюджету часу, діяльність в межах якої диктується більш-менш жорстокою, але все ж таки – необхідністю. Слушною здається точка зору А. Гордона та Е. Клопова – авторитетних спеціалістів з даної проблеми, які вважають, що вільний час – це не час певних занять, а час певних вчинків, а саме тих вчинків та тих періодів діяльності, в яких присутній елемент самоцінності (самоцільності). Це означає, що у кожного окремого індивіда існує своє уявлення про найбільш доцільну структуру вільного часу, свої критерії оцінки задоволеності його використанням.

3. Дозвіллева діяльність української молоді (за результатами соціологічних досліджень).

Результати досліджень цієї проблеми, які проводились співробітниками кафедри соціології і соціологічної лабораторії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна стосовно різних груп молоді: учнівської, студентства, молодих фахівців, дають підстави для наступних висновків.

Як свідчать результати досліджень студентської молоді, найбільш поширеною для майбутніх спеціалістів є орієнтація на використання вільного часу для спілкування з друзями, для відпочинку та розваг. До досить поширених також належать прагнення зміцнити своє здоров'я, активно займаючись спортом, розширення культурного кругозору, одержання нової інформації. Помітно менша частина (приблизно кожний десятий респондент) вбачає цінність свого вільного часу в можливості зайнятись самоосвітою та задовольнити потребу у творчості.

Частину розбіжностей у дозвіллевих уподобаннях студентів можна пояснити їх фаховою приналежністю. Зокрема, гуманітаріям дещо більш притаманне прагнення використати свій вільний час для того, щоб отримати інтелектуальну та естетичну насолоду. Інші відмінності детерміновані скоріше дією факторів, які в даному випадку

носять латентний характер. Так, можна припустити, що дещо більша розповсюдженість серед гуманітаріїв прагнення використати свій вільний час для родинного спілкування, а серед студентів технічних спеціальностей – на зміцнення здоров'я та фізичний розвиток може бути наслідком контингенту цих ВНЗ та факультетів за статевою ознакою: переважанням жінок серед представників першого із зазначених профілів та юнаків – серед другого.

Взагалі домінуючими є орієнтації на рекреаційні та комунікативні функції вільного часу, уявлення щодо його призначення перш за все для відпочинку, розваг та для родинного та дружнього спілкування. Значущість цих функцій вільного часу помітно перевищує особистісну значущість інших його функцій, зокрема призначення вільного часу для інтелектуального та культурного розвитку особистості.

Заняття, які обирає особистість на підставі індивідуальних цінностей і під впливом умов її життя, можуть бути дуже різноманітними, а їхній перелік, за даними деяких дослідників, може досягати біля 500 найменувань. Тому при вивченні структури вільного часу зазвичай застосовується метод їхнього об'єднання на підставі більш-менш близького змісту діяльності.

До достатньо розповсюджених та регулярних видів дозвілєвої діяльності серед студентства можна віднести пасивний відпочинок (“полежати, посидіти, нічого не роблячи”), прогулянки по місту, читання газет, часописів, художньої літератури. Саме ці види діяльності поглинають майже повністю простір вільного часу більшої частини респондентів наведених досліджень.

Групу відносно менш розповсюджених занять утворили: спортивні та фізкультурно-оздоровчі заняття, відвідання кафе, барів, клубів, гра у карти, комп'ютерні ігри та робота в Internet, відвідання кінотеатрів, театрів, виставок.

І, нарешті, до ексклюзивних видів занять можна віднести: відвідання спортивних видовищ, гру в шашки, шахи, більярд; відвідання концертів класичної та сучасної музики; відвідання церкви, виконання релігійних обрядів; художня творчість та аматорські заняття. Замикає цей ряд участь у художній та технічній творчості.

Слід зазначити, що перегляд телевізійних передач залишається одним із лідируючих видів повсякденної діяльності, хоча приваблює він далеко не всіх. При цьому серед телевізійних передач студенти надають перевагу художнім фільмам, інформаційним програмам та музичним передачам. Достатньою популярністю користуються також науково-популярні та розважальні програми.

Приблизно та ж тенденція характерна для читацьких уподобань студентської молоді. Природно, що перше місце в цьому списку посідає література за фахом. Досить поширеним є інтерес до літератури так званого “серйозного жанру”, тобто творів, в яких ставляться складні соціальні, психологічні і тому подібні проблеми. Інші літературні жанри, особливо поезія, література так званого “легкого жанру”(про любов, сімейне життя, літературні версії серіалів тощо) користуються дещо меншою популярністю.

Слід зазначити, що при широкому розумінні поняття “культура” усі види діяльності соціалізованої особистості можуть розглядатись як культурні практики. Саме таким чином, зокрема, інтерпретуються результати дослідження вільного часу населення України, що було здійснено в рамках соціологічного моніторингу відділом Соціології культури та масових комунікацій Інституту соціології НАН України [35, с. 259-289]. Ототожнюючи поняття “вільний час” та “дозвілля” автори до культурно-дозвілєвих відносять не тільки перегляд телепередач, читання художньої літератури, відвідання закладів культури, але й ранкову гімнастику, оздоровчі прогулянки, заняття спортом тощо.

Безумовно такий підхід має вагоме теоретичне підґрунтя, спирається на трактування культури, при якому розглядаються усі прояви суспільного життя як культурної форми. Це обумовлює необхідність дослідження всіх форм культурної діяльності, які пов'язані з виробництвом, розповсюдженням та споживанням культурних

цінностей. Мова йде про ті форми участі у культурі, які спрямовані насамперед на формування культурної компетентності людини, її “культурного капіталу”. А він, на думку А.О. Ручки, складається саме під впливом читання, відвідування театрів, музеїв, концертів, прослуховування музичних записів тощо.

Одержані в ході дослідження дані свідчать про достатньо великий творчий потенціал студентської молоді. Майже кожний четвертий з наших респондентів захоплюється якимось видом художньої творчості: складанням віршів, прозаїчних творів, грає на музичних інструментах, малює тощо. Чверть опитаних мають якесь “хобі”: займаються фотографією, рукоділлям, колекціонуванням тощо. Між тим, явно недостатньо поширеним є споживання культури у її публічних формах, зокрема, відвідування театрів, музеїв, виставок, концертів класичної та сучасної музики.

Безумовно, це можна пояснити обмеженими матеріальними можливостями. Але якщо у цілому зіставити чисельність тих, хто або дуже рідко, або ніколи не переступає поріг закладів культури, з чисельністю тих, хто таким чином відповів на питання відносно відвідання ними дискотек, клубів, барів, то виявляється, що останніх набагато менш, ніж перших. Тобто не тільки матеріальною скрутою можна пояснити встановлені факти. Тут, мабуть, знаходить продовження більш розповсюджена серед студентської молоді орієнтація на використання вільного часу для розваг та спілкування, ніж на духовний розвиток та самовдосконалення.

І все ж таки: чи впливає та як саме матеріальна забезпеченість студентства на структуру їхнього вільного часу? Для відповіді на це питання автори вище наведеного дослідження зіставили розповсюдженість різних видів повсякденних занять (тих, що здійснюються щоденно або не менш, ніж декілька разів на тиждень) груп студентів, які по-різному оцінили матеріальний стан своєї сім'ї. Виявилось, що серед «багатих студентів» коло повсякденних занять у вільний час виявилось значно ширшим.

До аналогічних висновків приходять І.А. Бутенко, яка провела порівняльне дослідження якості вільного часу багатих та бідних мешканців Москви. У своїй більшості “багаті” називали значно більше різних занять, до яких вони залучались на тиждень, що передувало опитуванню. Причому, це стосувалось як тих занять, що вимагають додаткових витрат, так і тих, що не вимагають. Як виявилось, вільний час “багатих” не тільки більш різноманітний, але й насичений більш інтелектуальними видами діяльності. В цілому автор доходить висновку, що “бідні” більш схильні використовувати свій вільний час для нескладних форм відпочинку та розваг, а “багаті” – для розвитку. І додає: “Чи не це зробило їх багатими та бідними?”.

Що стосується неможливості студентів реалізувати свої дозвілєві уподобання, то це може пояснюватися також досить поширеною практикою суміщення навчання з роботою. Враховуючи ці обставини, варто визначити: чи призводить обмеженість вільного часу до деформації його структури? Аналіз результатів дослідження дає підстави до досить несподіваного висновку: підвищене трудове навантаження не тільки не призводить до збіднення вільного часу, обмеженості кола занять, якими він може бути заповнений, а, навпроти, сприяє більш оптимальному його використанню. Пояснення цього факту можуть бути різними. Окрім розширення матеріальних можливостей, мабуть, тут даються ознаки особистісні якості тих студентів, які можуть суміщати роботу з навчанням, зокрема, їхня більш висока життєва активність. Не останню роль тут грає необхідність в умовах обмежених ресурсів чітко планувати свою діяльність, витратити більш обмежений, ніж у тих, хто тільки навчається, вільний час більш раціонально.

4. У цьому контексті ще одним важливим питанням є наступне: чи має якісь особливості структура вільного часу тієї частини студентства, яка за показниками результативності діяльності в інших сферах може розглядатися як майбутня інтелектуальна еліта. Оскільки стосовно студентства найбільш надійним, до того ж – об'єктивним показником “просунутості” особистості в інтелектуальному плані, є

показники успішності навчальної та наукової діяльності, то перевірку цього можна почати зі співставлення ціннісних орієнтацій у вільний час тих студентів, які навчаються тільки на “відмінно”, і тих, хто має переважно оцінки “задовільно”. Достатньо навести хоча б один приклад: якщо майже 1/3 “відмінників”, обираючи заняття у вільний час, керуються прагненням розширити культурний кругозір, одержати нову інформацію, то серед “трієчників” це притаманно менше ніж 1/10.

У “трієчників” набір найбільш розповсюджених засобів використання вільного часу дещо більш різноманітний. Але у своїй більшості усі вони спрямовані перш за все на відпочинок, розваги, спілкування. Це заняття спортом та фізкультурно-оздоровчі заняття; просто відпочинок (“полежати, посидіти, нічого не роблячи”); відвідання дискотек, клубів, кафе та барів; гра в карти та більярд; комп’ютерні ігри. В той же час ця частка студентів відзначається дещо більшою розповсюдженістю захоплення художньою та технічною творчістю. Можливо, ці інтереси як раз і заважають їхньому сумлінному навчанню.

Істотно відмінною виявилась структура вільного часу у тих студентів, хто бере й не бере участь у науковій роботі. Вона має майже усі ті особливості, які зафіксовані при порівнянні груп з різним рівнем успішності у навчанні. Чітко простежується більша спрямованість тих, хто займається науковим пошуком, на різні форми культурної діяльності. Але в даному разі вони не обмежуються лише споживанням культурних цінностей, а беруть участь в їх створенні. Витрачаючи значну частину свого вільного часу на наукові дослідження, ці студенти встигають частіше, ніж та група, з якою вони порівнюються, читати, відвідувати заклади культури, займатися різними видами творчості. Ті студенти, які або нездатні, або не бажають залучатися у процесі свого навчання до наукової діяльності, у своїй більшості обирають ті заняття, які можуть бути класифіковані як суто дозвіллієві.

5. Сучасні тенденції дозвіллієвої діяльності молоді.

Новими тенденціями в дозвілліє молоді стали індивідуалізація, посилення уваги до повсякденного життя особистості, орієнтація на сім’ю та її добробут і зростання у результаті інтенсифікації впливу ЗМІ так званих «домашніх» форм освоєння культури. За даними соціологічних досліджень за останні роки також різко скоротилась участь молоді у громадських формах культурно-дозвіллієвого життя.

Складні соціальні проблеми, притаманні сучасній молоді (проблема вторинної зайнятості, працевлаштування тощо) деформують структуру її дозвілля, в якому традиційна мережа культурно-освітніх закладів займає не провідне місце.

Дозвілля молоді, внаслідок позбавлення його ідеологічного та соціального контролю, стає все більш різноманітним і складним за змістом та формою. Потреби молоді у сфері дозвілля стають багатофункціональними; дозвілля дедалі більше прагматизується, стає механізмом прискореної соціалізації молоді, використовується як засіб компенсації позадозвіллієвих потреб.

При цьому слід підкреслити, що стійка тенденція до диференціації дозвілля різних груп молоді значною мірою зумовлена соціальним розшаруванням даної категорії населення.

В останні десятиріччя дозвілля молоді значно естетизувалося, стало насичуватись елементами мистецтва, естетичними елементами в побуті, стилі одягу, поведінці. Разом з тим дослідники відмічають посилення розриву між естетичною та моральною сторонами дозвілля. Це обумовлено, передусім, сучасними тенденціями дегуманізації мистецтва, зростанням масової культури низького гатунку. При цьому дослідники виокремлюють цілу низку причин, що обумовлюють привабливість для молоді норм та цінностей масової культури, зокрема цінностей гедонізму та «безпроблемності». Зокрема, це невпевненість у завтрашньому дні, тривожність, відчуття непотрібності, відсутності шансів на досягнення життєвого успіху, самотність, стреси тощо.

Комерціалізація культурного процесу все більш сприяє відходу від норм і цінностей високої культури, засвоєнню спрощених зразків масової культури. Між тим, криза культури виявляє не тільки негативні тенденції. До позитивних тенденцій можна віднести появу нових форм соціальної інтеграції, зокрема, «неформальних» громадських об'єднань, які займаються самоорганізацією дозвіллевої діяльності.

Пріоритетне становище саморегулювання вільного часу сьогодні зумовлено насамперед процесом демократизації та гуманізації способу життя людей, зростанням ролі вільного часу як ресурсу, умови розвитку особистості. Саморегулювання вільного часу слід розглядати як властивість особистості, показник її зрілості, здатності до організації свого біографічного часу. Між тим, це не виключає необхідності організації системи дозвілля не тільки на індивідуальному, але й на соціальному рівні. І тут важливими принципами мають стати: гуманізація змісту виховного компоненту дозвілля, яка ґрунтується на загальнолюдських цінностях, правах людини, забороні пропаганди насильства та розпусти; орієнтація на розвиток особистості, її творчого потенціалу; децентралізація та демократизація дозвілля, рух від стандартизації та уніфікації до багатобарвності форм дозвілля; врахування в його організації та змісті регіональних та місцевих особливостей, традицій тощо; безперервність і наступність форм дозвілля як засобу соціалізації особистості впродовж життя; модернізація технологій, форм та методів організації дозвілля з урахуванням світових тенденцій; пріоритет духовності, естетизація дозвіллевих заходів, поєднана з моральністю.

Питання для самоконтролю

1. Що таке культура вільного часу? Назвіть основні показники її виміру.
2. В чому, за К. Марксом, полягає різниця між «часом дозвілля» та «більш піднесеною діяльністю»?
3. Які молодіжні заняття, з Вашої точки зору, можуть вважатися одночасно «дозвіллям» та «більш піднесеною діяльністю»? Чому?
4. Опишіть особливості дозвіллевої діяльності української молоді за результатами соціологічних досліджень.
5. Охарактеризуйте на основі результатів порівняльних досліджень сучасні тенденції дозвіллевої діяльності молоді, її позитивні та негативні риси.

Література

1. Арсенко А. Глобалізація: соціальні зміни і наслідки напередодні XXI століття. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1999. №1.
2. Барабаш В. Інституціоналізація молодіжного руху України. *Політичний менеджмент*. 2004. №3. С. 98-111.
3. Барматова С. П. Політична соціологія. Курс лекцій. Київ : Аналітичний центр вивчення суспільства, 2003. 123 с.
4. Бебик В. М., Головатий М. Ф., Ребкало В. А. Політична культура сучасної молоді. Київ, 1996. 112 с.
5. Білик М. Особливості формування політичної культури сучасної молоді. *Соціальна психологія*. 2004. №4. С. 96-104.
6. Білоконь І. Політичні подія кінця 2004 року і соціально-політичні настановлення молоді. *Соціальна психологія*. 2005. №4. С. 21-31.
7. Бублик П. Ідентичність як фактор політичної культури. *Людина і політика*. 2004. № 2. С. 62-67.
8. Вашутін О. Політична соціалізація молоді в сім'ї і становлення політичної психології індивіда. *Людина і політика*. 2000. №5(11). С.67-71.
9. Герасіна Л. М. Глобалізація світу – виклик сучасної цивілізації чи глобальна транзиція? *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. Харків, 2005. С. 57-59.
10. Дембицька Н. Когнітивний аспект політичної свідомості нового покоління. *Соціальна психологія*. 2003. № 1. С. 87-98.
11. Довжун Б. Чому випускнику вузу „тісно на ринку праці”. *Соціальний захист*. 2005. № 3.
12. Дроздов О. Студентська молодь і комп'ютерні технології. *Соціальна психологія*. 2005. №2(10). С.150-159.
13. Журжу Т. Якщо поведінка підлітка відхиляється від норми. *Соціальна психологія*. 2004. №1(3). С. 120-126.
14. Кищенко Г.І. Динаміка ціннісних орієнтацій студентської молоді у сфері вільного часу . *Соціологія художньої культури*. Київ, 1992.
15. Кутирьова В.І. Вища освіта як чинник політичної соціалізації молоді. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна*. 2012. Випуск 30. № 999. С. 204-209.
16. Матусевич В. Політична культура: теоретично-методологічні проблеми дослідження. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1998. №4-5. С.5-20.
17. Мотринець І. М. Проблеми девіантної поведінки молоді в умовах демократизації українського суспільства. Львів, 1994.
18. Миропольська Н.Є. Естетичне виховання старшокласників : індивідуальний підхід. *Педагогіка і психологія*. 2005. № 3. С.18-24.
19. Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації. Колективна монографія / Під ред. Л. Г. Сокурянської. Харків : Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2000. 207 с.
20. Піча В.М. Вільний час: тенденції і проблеми розвитку. Київ, 1992.
21. Піча В.М. Культура вільного часу (філософсько-соціологічний аспект). Львів, 1990.
22. Ручка А.О., Костенко Н.В., Скокова Л.Г. Мас-медіа і культура в контексті соціетальних перетворень // *Українське суспільство на порозі III-ого тисячоліття*. Київ : Ін-т соціології НАН України, 1999. С. 570-575.
23. Соціокультурні ідентичності та практика / під ред. А. Ручки. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2000, Розд. 6. С. 259-289.
24. Соціологія культури: навч. посібник / О.М. Семашко, В.М. Піча, О.І. Погорілий та ін./ за ред.. О.М. Семашка, В.М. Пічі. Київ : Каравела, Львів : Новий світ-2000, 2002. 334с.

25. Цимбалюк Н. М. Організація та методика культурно-дозвіллевої діяльності. Ч. 1. Теоретичні основи культурно-дозвіллевої діяльності. Київ, 2000.
26. Політична культура української молоді як ресурс державного процесу / Навч. посібник для слухачів постійно діючого тематичного семінару лідерів молодіжних громадських організацій. / Укладачі І.О. Поліщук, В.І. Руженцева. Харків : Вид-во ХарРІ УАДУ “Магістр”, 2003. 67 с.
27. Резнік О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства. Київ : Інститут соціології НАН України, 2003, 184 с.
28. Руженцева В.І. Інтелектуальна еліта у політичному просторі: аналіз практик впровадження символічного капіталу у політику. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць*. Харків, Видавничий центр ХНУ, 2005. С.418-423.
29. Руженцева В.І. Політико-ідеологічні ідентифікації українського студентства: фактори впливу. *Український соціум*. Київ, 2005. №1(6). С. 44-53.
30. Рущенко І.П., Сердюк О.О. Споживання наркотиків харківською молоддю: мода та звичка. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. Харків, 2008. С. 538-542.